

วิเคราะห์พระราชนิพนธ์บทละครร้องเรื่องสาวตรีในฐานะวรรณกรรม

สิ่งที่สำคัญที่สุดในการสร้างสรรค์ศิลปะการละคร คือ บทละคร เนื่องจากบทละครย่อมเกิดขึ้นก่อนการแสดง และเป็นตัวกำหนดองค์ประกอบต่าง ๆ ในละคร เช่น ตัวละคร เนื้อเรื่อง ฉาก เป็นต้น บทละครเป็นงานเขียนที่มีวรรณศิลป์เช่นเดียวกับกวีนิพนธ์ महाकाव्य นวนิยาย หรือเรื่องสั้น เพียงแต่ต่างกันที่การสื่อสารไปถึงผู้รับ กล่าวคือ กวีนิพนธ์ महाकाव्य นวนิยาย หรือเรื่องสั้น เป็นงานเขียนที่สื่อไปยังผู้รับด้วยการอ่าน ส่วนบทละครเป็นงานเขียนที่สื่อไปยังผู้รับด้วยการแสดง อย่างไรก็ตาม สำระสำคัญของละครต้องการสื่อให้ผู้รับเกิดปฏิกิริยาทางอารมณ์หรือรสเช่นเดียวกับวรรณคดี จึงนับได้ว่าบทละครเป็นวรรณคดีประเภทหนึ่ง เพราะว่าบทละครที่แต่งดีย่อมโน้มน้าวอารมณ์ผู้อ่านผู้ฟังให้เคลิบเคลิ้มเข้าไปอยู่ ณ โลกของละครเรื่องนั้นมีโอกาสเห็นความเป็นไปของตัวละครต่างๆ อย่างใกล้ชิด และบังเกิดความรู้สึกสะเทือนใจ เหมือนกับอ่านหนังสือที่เป็นวรรณคดี¹

พระราชนิพนธ์บทละครร้องเรื่องสาวตรีเป็นบทละครเรื่องหนึ่งที่ก่อให้เกิดรสแก่ผู้ชมและผู้อ่าน จึงสามารถนำมาพิจารณาในแง่วรรณกรรมได้ ในที่นี้จะวิเคราะห์องค์ประกอบของบทละครร้องเรื่องนี้ในแง่วรรณกรรมดังต่อไปนี้

¹ คมคาย นิลประภัสสร, "บทละครว่าเป็นวรรณคดีหรือไม่," (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2497), หน้า 199.

วิเคราะห์องค์ประกอบบทละครเรื่องเรื่องสาวิตรีในแง่วรรณกรรม

1. โครงเรื่องและการดำเนินเรื่อง

ในการพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องสาวิตรี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงรักษาเค้าโครงเรื่องของนิทานเรื่องสาวิตรีเอาไว้ เพียงแต่ทรงดัดแปลงการดำเนินเรื่องบ้างเล็กน้อยเพื่อให้เหมาะสมแก่การแสดง ในหัวข้อนี้จะขอกล่าวถึงโครงเรื่องกับการดำเนินเรื่องควบคู่กันไป

โครงเรื่อง คือ เรื่องราวเค้าโครงบอกเฉพาะจุดที่สำคัญพอเข้าใจ ตามทฤษฎีการละครสันสกฤตนั้น โครงเรื่องที่สมบูรณ์จะต้องประกอบไปด้วย 1. พีช (germ) 2. พินทุ (drop) 3. ปตাকা (episode) 4. ประกริ (incident) 5. การชะ (denouement)²

พีช คือ จุดเริ่มต้นที่ก่อให้เกิดพฤติกรรมหรือการกระทำอื่นตามมาภายหลัง ในเรื่องสาวิตรี จุดนี้ก็คือ การตัดสินใจเลือกพระสัตย์วานของนางสาวิตรีซึ่งก่อให้เกิดเหตุการณ์อื่นๆ ตามมา พินทุ คือ เหตุการณ์ใหม่ที่ปรากฏขึ้นอย่างไม่คาดฝันช่วยให้การดำเนินเรื่องบรรลุเป้าหมายได้เร็วขึ้น ได้แก่ การปรากฏตัวของพระยมที่มารับวิญญาณของพระสัตย์วานด้วยตนเอง ปตাকা คือ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นและดำเนินต่อเนื่องกันไป ได้แก่ การที่นางสาวิตรียืนยันการตัดสินใจ แม้จะถูกทักท้วงจากพระนารทพรหมณีนางจึงต้องประสบเคราะห์กรรมแห่งชีวิต คือ การสูญเสียพระสวามี และด้วยความจงรักภักดี นางจึงทำทุกวิถีทางเพื่อให้พระสวามีพ้นจากความตาย ประกริ คือ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเพียงชั่วระยะเวลาสั้น ๆ เช่น การบำเพ็ญตบะของนางสาวิตรี ส่วน การชะคือ การคลี่คลายเรื่อง ได้แก่ พระสัตย์วานฟื้นคืน

² A. Berriedale Keith, The Sanskrit Drama (London:Oxford University Press, 1964), p. 298.

ชีวิต และพรต่าง ๆ ที่นางทูลขอจากพระยมสัมฤทธิ์ผล

ส่วนการดำเนินเรื่องของบทละครเรื่องนี้นั้น แตกต่างไปจากฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษกับฉบับความเรียงภาษาไทย ฉบับบทละครเรื่องนี้ได้ตัดเนื้อความตอนต้นเกี่ยวกับกำเนิดของนางสาวตรีทิ้ง แล้วเริ่มดำเนินเรื่องตั้งแต่ท้าวอัศวบดีสนทนากับพระนารทพรหมฤๅษี จนถึงตอนที่พระสัตยวานฟื้น และพรต่าง ๆ ที่นางสาวตรีทูลขอจากพระยมสัมฤทธิ์ผล

ตามลักษณะการละครสันสกฤต การดำเนินเรื่องที่จะบรรลุเป้าหมายที่ผู้แต่งต้องการนั้นจะต้องสัมพันธ์กับโครงเรื่องโดยตลอด ซึ่งจะแบ่งได้เป็น 5 ลำดับ³

1. อารัมภะหรือตอนเริ่มเรื่องของบทละครเรื่องสาวตรี ได้แก่ การตัดสินใจเลือกพระสัตยวานของนางสาวตรี แม้ว่าจะถูกทัดทาน แต่นางก็ยังยืนยันคำพูดของนาง ซึ่งตอนเริ่มเรื่องนี้สัมพันธ์กับพีชะของโครงเรื่อง
2. ประยัตนะหรือตอนพยายาม ได้แก่ ตอนที่นางสาวตรีล่วงรู้ชะตาชีวิตของพระสัตยวาน นางจึงบำเพ็ญพรตเพื่อช่วยเหลือชีวิตพระสวามี
3. ปราปตยาศาหรือตอนมีความหวัง คือตอนที่นางสาวตรีได้สนทนากับท้าวอัศวบดีกับพระยม ในขณะที่นางติดตามเพื่อทูลขอชีวิตพระสัตยวานคืน
4. นิยตาปติ หรือตอนที่อุปสรรคผ่านพ้น ได้แก่ ตอนที่พระยมให้พรต่าง ๆ แก่นางสาวตรีหลังจากที่ได้ฟังถ้อยคำธรรมต่าง ๆ
5. ผลโยคะหรือตอนสำเร็จ ได้แก่ การที่พระสัตยวานฟื้นและพรต่าง ๆ สัมฤทธิ์ผล

ในการดำเนินเรื่องของบทละครเรื่องสาวตรี พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงแบ่งเนื้อเรื่องออกเป็นองก์เป็นฉาก ซึ่งเป็นที่นิยมในการแต่งบทละครสมัยนั้น โดยทรงแบ่งออกเป็น 3 องก์ และในองก์ที่ 3 ได้แบ่งออกเป็น 3 ตอน ดังนี้

- องก์ที่ 1 ฉากท้องพระโรงของท้าวอัศวบดีในมัทนนคร
- องก์ที่ 2 ฉากหน้าอาศรมของท้าวทฤมตเสนา ในป่า

³ Ibid, pp. 297-298.

องก์ที่ 3 ตอนที่ 1 ฉากในกลางป่าโปร่งแห่งหนึ่ง
 ตอนที่ 2 ฉากทางเดินในป่าทึบ
 ตอนที่ 3 เหมือนตอนที่ 1

องก์ที่ 1 เป็นจุดเริ่มต้น เมื่อนางสาววิตรีตัดสินใจเลือกพระ
 สัตยวานเป็นพระสวามี ทำให้ส่งผลสู่องก์ที่ 2 นางสาววิตรีต้องบำเพ็ญตบะเพื่อ
 ช่วยชีวิตพระสวามี อันเป็นช่วงกลางของเรื่อง จากนั้นเรื่องจึงดำเนินสู่จุด
 ลงเอยในองก์ที่ 3 หลังจากที่พระสัตยวานสิ้นพระชนม์ นางสาววิตรีได้ติดตามทูล
 ขอลงโทษพระสวามีคืนจากพระยม ในที่สุด นางก็ได้ชีวิตพระสัตยวานคืนมา เห็น
 ได้ว่าในแต่ละองก์ เรื่องจะดำเนินไปสู่เหตุการณ์หนึ่งซึ่งส่งผลไปสู่เหตุการณ์ใน
 องก์ต่อไป

อย่างไรก็ตาม การแบ่งออกเป็นองก์เป็นฉากเช่นนี้ ทำให้การ
 ดำเนินเรื่องเป็นไปได้อย่างรวดเร็วและเชื่อมโยงเหตุการณ์ของเรื่องได้อย่าง
 ดี เมื่อการแสดงฉับไวและการตัดตอนเรื่องสามารถเชื่อมโยงเหตุการณ์ทั้งหมด
 ได้ ทำให้การแสดงนั้น ๆ เข้าใจได้ง่าย ในแต่ละองก์แต่ละตอนต่างก็แสดง
 เหตุการณ์เพียงเหตุการณ์เดียว แสดงให้เห็นถึงเอกภาพในแต่ละตอน ซึ่งเชื่อมโยง
 เหตุการณ์ตั้งแต่การเปิดเรื่องสู่ปมปัญหาหรือความขัดแย้งของเรื่องเรื่อยมา
 จนกระทั่งคลี่คลายสู่จุดจบของเรื่อง

ในองก์ที่ 1 เป็นฉากเปิดเรื่องของบทละครเรื่องนี้
 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ลูกคู่เป็นตัวแนะนำตัวละครท้าว
 อัสวดีกับพระนารทพรหมฤๅษี อันเป็นวิธีการที่พระองค์ทรงใช้ในบทละครเรื่อง
 อื่นด้วย เช่น วิวาห์พระสมุทร นามขอกเอาหนามบ่ง และพระร่วง เป็นต้น บท
 สนทนาระหว่างท้าวอัสวดีกับพระนารทพรหมฤๅษีช่วยปูมหลังของเรื่อง เนื่อง
 จากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดตอนต้นของเรื่องอันมีเนื้อหา
 เกี่ยวกับกำเนิดของนางสาววิตรี ดังนั้น พระองค์จึงทรงใช้ตัวละครเล่าเหตุการณ์
 เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อเรื่องภูมิหลัง เช่น ท้าวอัสวดีเล่าให้พระนารทพรหมฤๅษี
 ฟังเกี่ยวกับนางสาววิตรีว่ามีกำเนิดจากการที่พระองค์ทรงบำเพ็ญตบะขอบุตรจาก
 พระนางสาววิตรี

เดิมดิฉันไว้บุตรจึงสุดโคก

กอบตะบะเสมอเปรออัคคี

องค์พระสาวิตรีศรีวิลาส

อันนงรามงามสพั้งตั้งจำลอง

สละโลกเข้าผนวชในไพรศรี

สิบแปดปีจึงสมอารมณ์ปอง

ธ ประสาทบุตรไม่มีสอง

รูปเทวีศรีลอลองลอลตา^๔

เมื่ออำมาตย์ผู้ใหญ่เข้ามาในฉากตอนที่ท้ายบทร้องของท้าวอัศวบดี
นี้ผู้ชมจะได้ทราบว่านางสาวิตรีได้เดินทางไปในป่ามาจากบทร้องของท้าวอัศวบดี

ดูราอำมาตย์กตัญญู

ชิตากูกลับกรงแล้วหรือหา

เมื่อยามเดินทางไปในพนา

ปลอดภัยพาลาหรืออย่างไร^๕

ฉากเปิดตัวของนางสาวิตรีเป็นการเปิดตัวที่ยิ่งใหญ่ เนื่องจาก
นางสาวิตรีเป็นตัวละครเอกของเรื่อง และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้า
อยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ให้ผู้อ่านเห็นถึงความแตกต่างในชีวิตของนางสาวิตรี
ระหว่างความเป็นอยู่ในพระราชวังกับความเป็นอยู่ในป่าอันแสดงให้เห็นถึง
ลักษณะนิสัยของนางสาวิตรีประการหนึ่งที่ไม่ยึดติดกับความสุขสบายในพระราชวัง
และเสริมให้เห็นว่านางสาวิตรีถือความรักเป็นสิ่งสำคัญกว่านางจึงยอมที่จะมีชีวิต
อย่างสมถะตามวิสัยของผู้บำเพ็ญพรตกับพระสวามี การเปิดตัวนางสาวิตรีทำให้
เรื่องค่อย ๆ ดำเนินเข้าสู่ปมปัญหา เนื่องจากนางสาวิตรีเข้ามากราบทูลต่อ
ท้าวอัศวบดีว่านางได้เลือกพระสัตย์วานผู้ซึ่งมีชีวิตอยู่ได้เพียง 1 ปีเท่านั้น
อย่างไรก็ตาม นางสาวิตรียืนยันการตัดสินใจของนางอย่างเชื่อมั่นการตัดสินใจ
ของตัวละครครั้งนี้เป็นจุดที่นำตัวละครเข้าไปสู่ปมปัญหาของเรื่อง ซึ่งเป็นความ
ขัดแย้งระหว่างมนุษย์คือนางสาวิตรีกับอำนาจเหนือธรรมชาติคือความตาย

ถึงเจ้าชายจะมีอายุสั้น

หรือไว้ปวงคุณธรรมเสื่อมศักดิ์ศรี

หม่อมฉันได้ปลงใจเลือกเขื่อน^๖

ไม่ขอให้สามีอื่นมาครอง^๗

^๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, สาวิตรีความเรียง
และบทละครร้อง (กรุงเทพฯ:โรงพิมพ์มหาหมงกุฎราชวิทยาลัย, 2517), หน้า

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า 55.

ตอนท้ายขององก์ที่ 1 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแนะนำให้ผู้อ่านเห็นว่าเรื่องนี้จะจบลงด้วยความสุข จากบทร้องหมู่ชายและหญิงเพื่ออวยพรนางสาววิตรีให้ครองรักกับพระสัตยวานยาวนาน ซึ่งเป็นวิธีการเกริ่นเรื่อง (Foreshadow) นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างความสนใจจากผู้อ่าน (Suspense) ว่าเหตุการณ์จะเป็นไปตามคำอวยพรหรือไม่

อันความรักจรजूที่รัก

ย่อมผูกจิตสมัครสองสมาน

ขอสององค์จงทรงพระส่าราญ

เกษมสานต์อย่างน้อยกว่าร้อยปี⁷

ในองก์ที่ 2 บรรยายภาคของเรื่องดำเนินเข้าสู่ปัญหา ระยะเวลาของเรื่องผ่านไปหนึ่งปีเต็มจนถึงวันที่พระสัตยวานจะต้องสิ้นพระชนม์ชีพ บทร้องเดี่ยวรำพึงของนางสาววิตรีที่เปิดฉากขององก์นี้บรรยายให้ผู้อ่านทราบถึงเหตุการณ์และบรรยากาศของเรื่อง และยังแสดงให้เห็นถึงความทุกข์ในใจของนางสาววิตรี

อนิจจาคิดมาน่าใจหาย

ได้มีสุขสบายอย่างเต็มที่

จนจวนวันจะถึงหนึ่งปี

ไอ้วันนี้ถึงวันสำคัญไว้

ว่าองค์พระภรรดาผู้ขำจิต

จะต้องปลงปลดปลิดชีพกษัย

อนิจจาเป็นกรรมที่ทำได้

จึงมาต้องทุกข์ใหญ่ในครานี้

อุส่าห์บ่มตะบะทรมาน

เพื่อเทวมหาศาลโปรดเกศ

อดอาหารนานาสามราตรี

ขอผลจงได้มีสมจิตเรา⁸

การที่นางสาววิตรีรำพึงว่า "อนิจจาเป็นกรรมที่ทำได้ จึงมาต้องทุกข์ใหญ่ในครานี้" เห็นได้ว่านางยอมรับในการตัดสินใจของตน นางตัดสินใจเลือกพระสัตยวานเป็นพระสวามีด้วยไม่รู้ว่าพระสัตยวานจะมีอายุสั้น เมื่อนางได้ล่วงรู้แล้วนางก็มีเปลี่ยนแปลงการตัดสินใจของนาง

เมื่อพระสัตยวานจะออกไปป่า นางสาววิตรีทูลขอติดตามไปด้วย บทร้องบทสนทนาระหว่างพระสัตยวานกับนางสาววิตรีแสดงถึงความรักที่ทั้งสอง

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 57.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58-59.

พระองค์มีต่อกัน ทำให้การอ่านวนขอติดตามพระสวามีไปป่าของนางสาวิตรูมมี
ชีวิตชีวาและน่าสนใจกว่าฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษและฉบับความเรียงภาษาไทย
เพราะพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแทรกบทร้องสนทนาที่มี
เนื้อหาเกี่ยวกับความรัก ซึ่งผู้อ่านสามารถรับปฏิกิริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการ
แสดงออกถึงความรักของตัวละครได้

สัตยวาน อันความรักของพี่มีมากน้อย อยู่เพียงไรไม่ลายนะร้อยซึ่ง

ถึงแม้ว่าฟ้าดินจะกินพัง พี่ก็ยังรักน้องผู้ต้องใจ

สาวิตรูม ทุกประเทศเขตแดนวันแดนตรี หากรรดาเช่นนี้มีที่ไหน

ตั้งแต่มา เป็นข้าพระบาทไซริ หม่อมฉันได้รับสุขทุกคืนวัน

สัตยวาน อันตัวพี่นี้ เป็นเพียงชาวป่า จึงแสนตื่นวนิดาผู้เลอสร

สาวิตรูม บุญที่สร้างแต่ปางอดีตนั้น ช่วยหม่อมฉันมา เป็นข้าพระองค์

สัตยวาน อันความรักเหมือนน้ำอัมฤต

สาวิตรูม ได้ดื่มแล้วชื่นจิตพิศวง

พร้อมกัน ระวังโรคโรครุณพูนพะวง เพราะรักรื่นฮันของยั่วชวนใจ^๑

ตอนท้ายของกัณฑ์ 2 เมื่อนางสาวิตรูมติดตามพระสมไปป่าแล้ว
เหล่าพราหมณ์และผู้หญิงก็ร้องอวยพรให้ทั้งคู่ครองรักกันยาวนาน ซึ่งเป็นการ
เกริ่นเรื่องและกระตุ้นความสนใจของผู้อ่าน การขับร้องหม่อมอวยพรที่ปรากฏซ้ำ
ตอนท้ายของกัณฑ์ 2 องค์นี้เป็นกุญแจสำคัญของเรื่องที่ทำให้ผู้แต่งทำให้เห็นหรือ
คาดเดาได้ว่าเรื่องจะจบลงด้วยความสุข ลักษณะที่ปรากฏซ้ำเช่นนี้อาจเรียก
ได้ว่าเป็นสิ่งที่แสดงจุดสำคัญของเรื่อง (Motif)

การดำเนินเรื่องในองก์ที่ 1 และ 2 นี้เป็นเพียงการปูพื้น
และการซ้ำเกี่ยวกับพฤติกรรมของตัวละคร ความขัดแย้งของเรื่อง และความ
สัมพันธ์ระหว่างตัวละคร การดำเนินเรื่องเริ่มเข้มข้นขึ้นในองก์ที่ 3 ซึ่งเรื่อง
ดำเนินมาสู่ความขัดแย้งแล้วเราความสนใจไปจบเรื่อง

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61-62.

ขณะที่นางสาวตรีได้ติดตามพระสัตยวานมากลางป่าในองก์ที่ 3 ตอนที่ 1 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแทรกบทร้องเกี่ยวกับพาราสิระหว่างสาวตรีกับพระสัตยวาน การแทรกบทร้องเช่นนี้ นอกจากจะแสดงถึงความรักและความสัมพันธ์ของตัวละครแล้ว ยังเป็นการคั่นอารมณ์ของผู้อ่านเพื่อคลายเครียดไปสู่ความน่ารื่นรมย์ก่อนที่จะกระตุกอารมณ์ของผู้อ่านหรือผู้ชมด้วยอาการทุรนทุรายโดยฉับพลันจนสิ้นพระชนม์ของพระสัตยวาน ทำให้ทราบว่าเรื่องดำเนินมาสู่ความขัดแย้งของเรื่อง

หลังจากที่พระสัตยวานได้สิ้นพระชนม์ นางสาวตรีได้ติดตามพระยมซึ่งนำตัวปราณอันเป็นดวงวิญญาณของพระสัตยวานไปนางได้ทูลอ้อนวอนขอชีวิตของพระสัตยวานจากพระยม ขณะเดียวกันพระยมซึ่งเป็นผู้รักษาความยุติธรรมจำเป็นต้องปฏิบัติตามหน้าที่คือ นำชีวิตของพระสัตยวานซึ่งหมดอายุขัยกลับไปขมโลก นางสาวตรีใช้ความเฉลียวฉลาดพูดโน้มน้าวใจพระยม จนในที่สุดพระยมจึงคืนชีวิตพระสัตยวานให้แก่นาง ในองก์ที่ 3 ตอนที่ 2 จึงมีเพียงบทร้องสนทนาระหว่างตัวละคร 2 ตัว คือ นางสาวตรีกับพระยมเพื่อแสดงให้เห็นถึงความจงรักภักดีในพระสวามี และความเฉลียวฉลาดในการพูดของนางสาวตรี เหตุการณ์ในช่วงนี้เร้าอารมณ์ให้ใคร่ทราบว่า นางสาวตรีจะสามารถพูดโน้มน้าวใจให้พระยมคืนชีวิตพระสัตยวานแก่นางได้หรือไม่ จนกระทั่งพระมมยินยอมคืนชีวิตพระสัตยวานซึ่งเป็นจุดสุดยอดของเรื่องนี้ ทำให้ผู้อ่านโล่งใจ

อันวาจาของข้านี้ย่นยง	และข้าคงกระทำเหมือนเช่นว่า
(เปลื้องบ่วงจากตัวปราณ)	
นี่เป็นไรเทวีศรีโสภา	เราขอคืนภรรดาให้ทราวม้วย
จงปราศภัยไร้ปวงโรคาพาช	ผิวพิลาศนวลล่องส่องส่องใส
จงร่วมรักสมครสมานใจ	เจริญวัยงดงามสามร้อยปี ¹⁰

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 92.

การขอพรต่าง ๆ จากผู้มีอิทธิฤทธิ์เพื่อให้สมความปรารถนา ของนางสาววิตรีเช่นนี้ กล่าวได้ว่าเป็นการใช้อำนาจเหนือธรรมชาติมาช่วยให้ เรื่องคลี่คลายลงได้ แต่ในเรื่องสาววิตรีนี้สามารถทำได้อย่างสมเหตุสมผล เนื่องจากตัวละครนางสาววิตรีแสดงความมุ่งมั่นอย่างน่ายกย่อง การคลี่คลายเรื่องจึง ดูแนบเนียน

เมื่อพระสัตย์วานฟื้นคืนชีพขึ้นมาใหม่ในตอนที 3 ขององก์ที่ 3 เรื่องได้คลี่คลายสู่จุดจบอย่างมีความสุข พรต่าง ๆ ที่นางสาววิตรีได้ทูลขอจาก พระชมเป็นไปตามความปรารถนาของนาง

ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงนำ รูปแบบการแสดงมาจากการแสดงมหาอุปรากร (Grand Opera) ของ ตะวันตก โดยดำเนินเรื่องด้วยการขับร้องตลอดและเนื้อหาของเรื่องสะท้อน อารมณ์ แต่มีข้อสังเกตว่าพระองค์มิได้ทรงดำเนินตามกฎเกณฑ์การละครตะวันตก เนื่องจากประเพณีของวรรณคดีและการละครที่แตกต่างกันระหว่างสันสกฤตกับ ตะวันตกกฎเกณฑ์ทางการละครสันสกฤตกำหนดไว้ว่า จะไม่มีเรื่องใดจบลง ด้วยความแตกแยกหรือความตาย ส่วนโศกนาฏกรรมของกรีกจบลงที่หายนะ หรือความตายแห่งชีวิตของตัวละครเอกซึ่งต้องเป็นบุคคลชั้นสูง เนื่องจากโศก นาฏกรรมกรีกต้องการกระตุ้นให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สงสารและความกลัว (pity and fear) เพื่อชำระล้างจิตใจให้บริสุทธิ์ โศกชะตาของตัวละครเอกจะต้อง ดำเนินจากความสุขไปสู่ความทุกข์ทรมานอันเนื่องมาจากความผิดพลาดแห่งการ กระทำในอดีต และการกระทำที่ผิดพลาดนี้จะต้องกระทำไปด้วยความไม่รู้ ตัวอย่างเช่น อีดิปส์ฆ่าพ่อของตนและนำแม่ของตนมาเป็นภรรยาโดยไม่รู้ว่าคุณคน ทั้งสองคือพ่อและแม่ของตนเอง เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ความทุกข์หรือหายนะที่ ตัวละครในโศกนาฏกรรมสันสกฤตและกรีกได้รับต่างก็เป็นความทุกข์ที่เกินกว่า ความผิดของตัวละคร ดังที่สุภา ศาสตร์ชี้ให้เห็นในละครสันสกฤตเรื่องศกุนตลา ของกาลิทาสว่า

สำหรับเรื่องศกุนตลานั้นจบอย่างมีความสุขเพราะประเพณีการ
ละครของสันสกฤตเป็นเช่นนั้น คือ ไม่มีละครเรื่องใดจบด้วยความ
แตกแยกหรือความตาย แต่ต้นเหตุของความทุกข์ทรมานอยู่ที่ชะตา
ลิขิต... เช่นเดียวกับในแทรจิดีของกรีก ความทุกข์ของผู้กระทำ
ผิดใหญ่หลวงเกินขนาดของความผิดที่กระทำลงไป¹¹

ความผิดพลาดในชีวิตของนางสาวตรี คือ การเลือกเอาพระ
สัตรยานซึ่งมีอายุสั้นมาเป็นสามีด้วยความไม่รู้ กระนั้นในตอนจบนางสาวตรีก็ได้
ครองคู่กับพระสัตรยานอย่างมีความสุข กรอบประเพณีทางวรรณกรรมและการ
ละครสันสกฤตที่กำหนดให้เรื่องจบลงอย่างมีความสุขนี้ส่งอิทธิพลต่อเนื้อหาของ
ไทย ดังจะเห็นได้จากบทละครเรื่องต่าง ๆ ของไทย เช่น คาวิ สังข์ศิลป์ชัย
สังข์ทอง เป็นต้น ที่จบลงด้วยความสุขเสมอ

สิ่งสำคัญประการหนึ่งในละครสันสกฤตคือ ระยะเวลาในเรื่อง
ซึ่งมีข้อบังคับว่า ในองค์หนึ่ง ๆ จะต้องกินระยะเวลาภายใน 1 วัน และ
เหตุการณ์ทั้งหมดในเรื่องจะดำเนินภายในขอบเขตระยะเวลา 1 ปี¹²

หากพิจารณาด้านเอกภาพของเวลาของบทละครเรื่องสาวตรี
แล้วจะเห็นได้ว่า ในองค์ที่ 1 เป็นการเปิดเรื่องเหตุการณ์ในองค์นี้เป็นบท
สนทนาระหว่าง พระนารทพรหมฤๅษี ท้าวอศิวดี และนางสาวตรี เพื่อดำเนิน
ไปสู่ปัญหาของเรื่องโดยกินระยะเวลาภายใน 1 วัน จากนั้นระยะเวลาผ่าน
ไป 1 ปี สังเกตได้จากบทร้องของนางสาวตรีในตอนต้นองค์ที่ 2 ว่า "จนจวน
วันจะถึงหนึ่งปี"¹³ นางสาวตรีร้องรำพันความในใจนี้ในเวลาใกล้รุ่งของวันที่
พระสัตรยานจะต้องสิ้นพระชนม์ และเหตุการณ์ตั้งแต่องค์ที่ 2 จนจบเรื่องกิน

¹¹ สุชา ศาสตรี, วรรณคดีเปรียบเทียบ (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนา
พานิช, 2535), หน้า 135.

¹² A. Berriedale Keith, op.cit., p. 301.

¹³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58.

ระยะเวลา 1 วันเต็ม ในองก์ที่ 2 เป็นเวลาใกล้รุ่ง แล้วเวลาได้เคลื่อนไปจนถึงกลางคืนในองก์ที่ 3 ตอนที่ 3 เพราะฉะนั้นขอบเขตของเหตุการณ์ภายในเรื่องนี้จึงอยู่ภายในระยะเวลา 1 ปี ตามคำกล่าวของพระนารทพรหมฤๅษีในองก์ที่ 1 ว่า "และภายในหนึ่งปีนี้เท่านั้น จะต้องม้วยชีวันวางวาย"¹⁴

2. แนวคิด

เป็นที่ทราบกันดีว่า เนื้อหาในมหากาพย์มหาภารตะอุดมไปด้วยปรัชญา ความเชื่อ หลักศีลธรรม หลักจริยธรรม และศาสตร์อื่น ๆ อีกมากมาย ดังที่กรรณา - เรื่องอุไร กุศลาสัย ได้อ้างคำพูดของเซอร์เอ็ดวิน อาร์โนลด์ว่า "...กวีนิพนธ์ชิ้นนี้เองเป็นที่มาของทุกสิ่งทุกอย่างของชาวฮินดู เช่น นิทาน เพลง บทขับร้อง ประวัติศาสตร์ ประวัติเผ่าพงศ์ นิทานกล่อมเด็ก คำสอนทางศาสนา วิชาว่าด้วยศิลปการศึกษา ปรัชญาลัทธิความเชื่อถือ หลักศีลธรรม แนวความนึกคิด และแม้แต่ถ้อยคำภาษิต สำนวนโวหารและมนคติในชีวิตประจำวัน"¹⁵ และปรัชญาความเชื่อต่าง ๆ ที่ปรากฏในมหาภารตะได้ส่งอิทธิพลต่อความนึกคิดและวัฒนธรรมของชาวฮินดูตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ทั้งนี้เนื่องจากทางโลกตะวันออก กวีนิพนธ์กับความเชื่อและศีลธรรมเป็นสิ่งที่ควบคู่กันมาโดยตลอด วรรณกรรมสะท้อนสิ่งเหล่านี้ในฐานะที่เป็นอุดมคติ เป็นเกณฑ์ความประพฤติและเป็นคุณค่าสูงสุดของมนุษย์¹⁶

เนื้อหาของเรื่อง สāvitrī ในมหาภารตะก็เต็มไปด้วยแนวคิดทางปรัชญาความเชื่อซึ่งปรากฏในคำพูดหรือความคิดของตัวละคร เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างสรรค์บทละครเรื่อง สāvitrī

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

¹⁵ กรรณา - เรื่องอุไร กุศลาสัย, มหาภารตยุทธ์ (กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองการพิมพ์, 2532), หน้า 7.

¹⁶ สุธา ศาสตร์, เรื่องเดิม, หน้า 85.

พระองค์ทรงนำแนวคิดเหล่านี้จากตำนานเรื่องสาวตรีในมหาภารตะใส่ไว้ในบทละครด้วย โดยพระองค์ทรงเลือกเฉพาะแนวคิดที่สำคัญต่อการดำเนินเรื่อง และคงเอาไว้ซึ่งแนวคิดหลักของเรื่อง ส่วนแนวคิดที่เป็นรายละเอียดปลีกย่อยบางอย่างได้ถูกตัดทิ้งไปบ้าง เนื่องจากพระองค์จะทรงเห็นว่าไม่สำคัญต่อการดำเนินเรื่อง นอกจากนี้พระองค์ยังทรงเพิ่มแนวคิดส่วนพระองค์เพื่อปรับให้เหมาะสมกับบริบทของผู้ชมหรือผู้อ่านคนไทยอีกด้วย

2.1 แนวคิดหลัก

เรื่องสาวตรีแสดงให้เห็นถึงอำนาจแห่งความรักของนางสาวตรีซึ่งกอปรไปด้วยคุณงามความดีและความกล้าหาญ สามารถช่วยเหลือพระสวามีให้รอดพ้นจากความตายได้ จึงสะท้อนถึงแนวคิดที่ว่าอำนาจแห่งความรักสามารถช่วยให้ฟันฝ่าอุปสรรคนานา แม้กระทั่งเรื่องเหนือธรรมชาติได้

แนวคิดเกี่ยวกับอำนาจแห่งความรักเช่นนี้ย่อมเป็นที่ประทับใจแก่ผู้อ่านวรรณกรรมหรือผู้ชมการแสดง เนื่องจากความรักเป็นสิ่งที่ผูกพันกับมนุษยชาติ การแสดงออกถึงความรักนับเป็นการแสดงออกเชิงสร้างสรรค์ของจิตใจมนุษย์ ความรักระหว่างนางสาวตรีกับพระสัตยวาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งความรักของนางสาวตรีที่มีต่อพระสัตยวานนั้น กล่าวได้ว่า เป็นความรักที่เป็นอุดมคติของมนุษย์

เหตุที่ว่าความรักระหว่างนางสาวตรีกับพระสัตยวาน เป็นความรักที่เป็นอุดมคติของมนุษย์ เนื่องจากความรักของนางสาวตรีที่แสดงแก่พระสัตยวานเป็นความรักอันมั่นคง เป็นความรักที่เกิดจากความเสียสละ ความอดทน และคุณธรรม อันเป็นคุณสมบัติที่ประเสริฐของนาง กอปรกับความ เป็นเลิศทางปัญญา ทำให้ความรักของนางสาวตรีเป็นความรักในอุดมคติที่น่า ยกย่อง เห็นได้ว่าความรักของนางมิใช่ความรักแบบลุ่มหลง เช่นเรื่องศกุนตลา เมื่อท้าวทุขยัณฑ์และนางศกุนตลาได้พบกัน ต่างก็หลงรักกันเพราะพึงใจในรูปโฉม ในทางตรงกันข้ามความรักของนางสาวตรีเปี่ยมไปด้วยเหตุผลและการใช้สติปัญญา แต่ก็มีควมอ่อนหวานในความรัก ตั้งแต่การเลือกพระสวามี นางเลือกพระ-

พระสตีชวานเพราะตระหนักถึงคุณธรรมอันล้ำเลิศของพระสตีชวาน ก็คือ ความกตัญญูต่อบิดามารดา แม้นางจะถูกกีดกันว่าพระสตีชวานจะมีอายุอยู่ได้อีกเพียงหนึ่งปี นางก็มีหัวใจและยืนยันการตัดสินใจ พร้อมทั้งใช้เหตุผลโน้มน้าวจนพระบิดาคล้อยตามนาง ขณะที่นางครองเรือน นางก็ปฏิบัติหน้าที่ของภรรยาอย่างเต็มที่ด้วยการปรนนิบัติรับใช้และแสดงความรักในกาลอันควร นางมิได้บอกความลับเรื่องชะตากรรมให้พระสวามีเป็นกังวล อย่างไรก็ตาม นางมุ่งบำเพ็ญตบะเพื่อช่วยชีวิตพระสวามีและเมื่อพระสตีชวานสิ้นพระชนม์ นางสาวตรีได้ใช้สติปัญญาอันล้ำลึกเจรจากับพระชมเพื่อขอชีวิตพระสวามี ด้วยความเฉลียวฉลาด ความเด็ดเดี่ยวมั่นคงและคุณธรรมอันประเสริฐของนาง พระชมจึงยอมคืนชีวิตของพระสตีชวานและได้ประทานพรให้นางตามที่ขอทุกประการ หลังจากที่พระสตีชวานฟื้นขึ้นมา นางก็มีได้เปิดเผยเหตุการณ์ให้พระสวามีหวาดกลัวและเป็นปมด้อย

ความมุ่งมั่นของนางสาวตรีที่กระทำด้วยการบำเพ็ญตบะและการติดตามพระชมเพื่อช่วยเหลือพระสวามีให้รอดพ้นจากความตายนั้นนับเป็นการต่อสู้เพื่อหน้าที่ของภรรยา เนื่องจากคติชาวฮินดูถือว่าสามีเป็นเทพเจ้าของภรรยา จึงเป็นหน้าที่ของภรรยาที่จะต้องปรนนิบัติรับใช้และจงรักภักดีต่อสามี เพื่อเป็นการดำเนินชีวิตให้ถูกต้องตามเป้าหมายแห่งชีวิต เป็นการทำหน้าที่ของตนให้ดีที่สุด ซึ่งคติชาวฮินดูจัดเป็นการปฏิบัติธรรม เช่น นางกฤษณาปรนนิบัติรับใช้และจงรักภักดีต่อพระสวามีทั้งห้า นับเป็นการปฏิบัติธรรมอย่างหนึ่งที่ส่งผลให้นางได้ขึ้นสวรรค์เป็นต้น

หากพิจารณาคติความเชื่อเรื่องความรักของชาวฮินดูในระดับธรรม เห็นได้ว่าแตกต่างไปจากคติความเชื่อทางพุทธ ความรักของฮินดูคือ ความภักดีดุจเทพเจ้า เมื่อรักแล้วจะต้องกระทำคือความจงรักภักดีและปรนนิบัติรับใช้ ซึ่งจะนำไปสู่เป้าหมายแห่งชีวิต และจะได้รับผลแห่งความภักดี เช่น นางสาวตรีได้รับพรจากพระชมและได้ชีวิตพระสวามีคืนมาหรือนางกฤษณาได้ขึ้นสวรรค์พร้อมพระสวามีทั้งห้า แต่ความรักตามความเชื่อของคติทางพุทธคือความทุกข์ ทางดับทุกข์เพื่อไปสู่การหลุดพ้นจะต้องละกิเลสตัณหา ความรัก

ความโลภ ความโกรธและความหลงให้หมดสิ้น ในวรรณกรรมของไทยก็สะท้อนให้เห็นว่าความรักคือความทุกข์ เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน เรื่องพระอภัยมณี เป็นต้น แนวคิดเรื่องความรักตามคติทางฮินดูเช่นนี้ทำให้เรื่องสาวิตรีมีพื้นฐานความเชื่อที่ปรากฏในแนวคิดแปลกใหม่ไปจากวรรณกรรมเรื่องอื่นๆของไทย

เนื้อเรื่องของเรื่องสาวิตรีแสดงถึงการยกย่องคุณสมบัติของสตรีอย่างเด่นชัด การที่นางสาวิตรีช่วยเหลือพระสตีชวานให้ฟื้นขึ้นใหม่ได้นั้น กล่าวได้ว่า นางเป็นผู้ให้ชีวิตใหม่แก่พระสตีชวาน ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ว่าชีวิตก่อกำเนิดจากความรัก และความหมายของคำว่า "สาวิตรี" ตามพจนานุกรมนั้น นอกจากจะหมายถึง ชื่อของชายาของพระพรหม ยังอาจหมายถึงชื่อหนึ่งของพระอาทิตย์¹⁷ ก็ได้ มีผู้ตีความหมายของคำว่า "สาวิตรี" นี้ว่า การผลิต การสร้าง และการให้กำเนิด¹⁸ เมื่อพิจารณาจากความหมายที่มีผู้ตีความคำนี้แล้วสามารถนำไปเปรียบเทียบกับเพื่อแสดงความเป็นไปของธรรมชาติได้ ดังเช่นเรื่องรามายณะที่มีนักปราชญ์ทางวรรณคดีสันสกฤตชาวตะวันตกได้เปรียบเทียบกับแนวคิดของเรื่องกับความเป็นไปของธรรมชาติซึ่งเสฐียรโกเศศได้สรุปไว้ในอุปกรณัมรามเกียรติ์ว่า

ความสว่างกับความมืดหรือกลางวันกับกลางคืนเป็นของคู่กัน
มนุษย์ในสมัยโบราณที่เจริญบ้างแล้วย่อมประกอบกิจกรรมเป็นหลัก
อาชีพถ้าธรรมชาติคือดินฟ้าอากาศไม่อำนวย ความสว่างอบอุ่นและ
ความชุ่มชื้นให้ก็ย่อมประกอบกิจกรรมไม่เกิดผล เพื่อให้เห็นความ
จริงในเรื่องเหล่านี้ได้ง่ายก็จึงผูกเป็นเรื่องขึ้น สมมติเอาธรรมชาติ
เป็นตัวตน... ในรามายณะก็แสดงได้ว่าสีดาเกิดจากดินคือท้าวชนก

¹⁷ S. Sorensen, An Index to the names in the Mahabharata (Delhi: Motilal Banarsidass, 1963), p. 635.

¹⁸ Sadashiv Ambadas Dange, Legends in the Mahabharata (Delhi: Motilal Banarsidass, 1963), p. 266.

ไกลได้มา ที่ทศกัณฐ์ลักสีดาไปคือความมืดเข้าครอบงำ กระทำให้การ
ไกลหว่านพืชพรรณธัญชาติต้องหยุดชะงักไป ต่อเมื่ออาทิตย์อุทัยในวัน
รุ่งขึ้นหรือสิ้นฤดูหนาวเปลี่ยนเป็นฤดูร้อนขับความมืดไปแล้ว จึงประกอบ
กลีกรรมต่อไปได้ อันเปรียบด้วยพระรามสังหารทศกัณฐ์ได้สีดา
กลับคืนมา¹⁰

ถ้าจะเปรียบเทียบการที่นางสาวิตรีสามารถช่วยให้พระ
สัตยวานฟื้นคืนชีวิตกับความเป็นไปของธรรมชาติ เพื่ออธิบายแนวคิดของเรื่อง
สาวิตรีว่าเป็นสัญลักษณ์ของการให้กำเนิดแก่ชีวิต เช่นเดียวกับพระรามสังหาร
ทศกัณฐ์แล้วได้สีดาคืนมา เห็นได้ว่า ความสว่าง (นางสาวิตรี) กับความมืด
(พระยม) เป็นส่วนสำคัญในการประกอบกลีกรรม เมื่อพระสัตยวานสิ้นพระชนม์
ถูกพระยมนำวิญญาณไป ประดุจดั่งความมืดเข้าครอบงำทำให้การเพาะปลูกหยุด
ชะงัก ต่อเมื่อพระอาทิตย์ส่องสว่างยามรุ่งเช้า แสงสว่างจึงขับไล่ความมืดไป
สามารถประกอบการเพาะปลูกได้ ดังที่นางสาวิตรีสามารถช่วยให้พระสัตยวาน
ฟื้นขึ้นมาใหม่ได้

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงนำความ
คิดเรื่องความเป็นไปของธรรมชาติ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของแนวคิดของเรื่องมา
เสริมไว้ในบทสวดของพวกพราหมณ์ที่ประกอบพิธีบูชาไฟในพระราชนิพนธ์บทละคร
เรื่องด้วย

โลกมืดและชนเหงา	อูระเศร้าวาสทกใจ
พอสุริโยทัย	ก็สว่างและสร้างทุกข์
เห็นแสงตะวันฉาย	ฤก็กายและใจสุข
ปักษา ณ ยอดรุก	ชกัชร์้องประลองเสียง ²⁰

¹⁰ เสฐียรโกเศศ, อุปกรณ์รามเกียรติ์ (พระนคร:บรรณาการ, 2515), หน้า 29.

²⁰ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 64.

ด้วยแนวคิดหลักของเรื่องเกี่ยวกับความรัก จึงทำให้เห็นได้ว่า ตัวละครในเรื่องมีส่วนเกี่ยวข้องกับความรัก เช่น ความรักที่ท้าวอศิวดีมีต่อนางสาววิตรีอันเป็นความรักของพ่อต่อลูก ความรักที่ข้าราชการบริพารมีต่อท้าวอศิวดีกับนางสาววิตรีอันเป็นความรักของลูกน้องต่อเจ้านาย หรือความรักที่สำคัญที่สุดของเรื่องคือ ความรักระหว่างสามีภรรยาของพระสัตยวานกับนางสาววิตรี เป็นต้น และอาจกล่าวได้ว่า เรื่องสาววิตรีนี้ไม่มีตัวละครใดที่กระทำความผิดเลย เนื่องจากตัวละครต่างมอบความรักความภักดีให้แก่กันและกันด้วยความรักความภักดีของนางสาววิตรี ซึ่งเป็นตัวละครที่สำคัญที่สุดนี้จึงส่งผลให้เรื่องจบลงด้วยความสุข

แนวคิดที่ว่าอำนาจแห่งความรักช่วยให้เอาชนะอุปสรรคต่าง ๆ แม้กระทั่งความตาย ซึ่งเป็นเรื่องเหนือธรรมชาติได้นี้ เป็นแนวคิดที่มีปรากฏในวรรณกรรมหลายเรื่องทั้งโลกตะวันออกและโลกตะวันตก เช่น เรื่องพระสัตยวานสามชาติก เรื่องจันทกนิรี และเรื่องออร์เฟอุสกับยูริดีซ (Orpheus and Eurydice) เป็นต้น นอกจากนี้ในมารกัณฑะปุราณะยังมีเรื่องนางอนสุยา* ซึ่งมีแนวคิดของเรื่องเหมือนกับเรื่องสาววิตรี แต่ที่ว่าเนื้อเรื่องของนางอนสุยาเป็นเสมือนภาพล้อเรื่องสาววิตรี

* นางอนสุยาเป็นภรรยาที่แสนจงรักภักดีของพราหมณ์ชื่อ เรือนผู้หยาบช้า วันหนึ่งพราหมณ์ผู้เป็นสามีปรารถนาจะไปเที่ยงหญิงคนีกาทั้ง ๆ ที่ตัวเองกำลังป่วยอยู่ นางอนสุยาจึงต้องแบกสามีของตนไปยังสถานที่นั้น ระหว่างเดินทาง เท้าของพราหมณ์บ้งเอิญไปถูกนักษัตรเข้า นักษัตรจึงสาปแช่งให้พราหมณ์ตายก่อนดวงอาทิตย์จะขึ้น อย่างไรก็ตาม นางอนสุยาได้กล่าวว่า "ดวงอาทิตย์จะไม่ขึ้น" ด้วยความจงรักภักดีของนางนี้ทำให้ดวงอาทิตย์ไม่ขึ้น ซึ่งสร้างความเดือดร้อนให้แก่เหล่าทวยเทพเป็นอย่างมาก เทพเจ้าจึงต้องช่วยให้สามีของนางมีชีวิตอยู่ต่อไป

2.2 แนวคิดย่อย

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เนื้อหาของเรื่องสาวิตรีเต็มไปด้วยแนวคิดทางปรัชญาความเชื่อ ซึ่งปรากฏในคำพูด ความคิด และการกระทำของตัวละคร เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องสาวิตรี พระองค์ได้ทรงนำแนวคิดเหล่านี้ ซึ่งส่วนใหญ่อ้างมาจากคัมภีร์ธรรมศาสตร์บ้าง จากพื้นฐานความเชื่อทางศาสนาบ้าง และจากคำพูดที่เป็นคำคมหรือโวหารบ้าง นอกจากนี้ยังมีแนวคิดที่ทรงเสริมเข้าไปอีกด้วย

แนวคิดย่อยที่ปรากฏในบทละครเรื่องสาวิตรีได้แก่

- ความเชื่อในเรื่องวิญญาณ

นิทานเรื่องสาวิตรีตั้งอยู่บนพื้นฐานของศาสนาฮินดู ดังนั้นความคิด ความเชื่อของตัวละครจึงมีลักษณะเป็นแบบศาสนาฮินดู สิ่งสำคัญประการหนึ่งสำหรับชาวฮินดูคือการบูชาเทพเจ้า ซึ่งเป็นแนวคิดและความเชื่อถือที่มีลักษณะเป็นวิญญาณนิยม (Animism)²¹ ตามแบบมนุษย์สมัยโบราณทั่วไป โดยเชื่อถือและเข้าใจว่ามีวิญญาณศักดิ์สิทธิ์อยู่ในสิ่งที่ตนนับถือ วิญญาณดังกล่าวนี้สามารถที่จะให้คุณโทษแก่มนุษย์ได้ จึงมีพิธีบูชาเช่นสรวงเพื่อไม่ให้วิญญาณบันดาลสิ่งที่เป็นภัยพิบัติให้เกิดแก่มนุษย์ และเมื่อเวลาผ่านไป วิญญาณนั้น ๆ ก็ได้รับการยกย่องให้เป็นเทพเจ้า²² ในเรื่องสาวิตรี การบูชาเทพเจ้ามีส่วนสำคัญต่อตัวละครคือ เป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งที่ตัวละครใช้ปฏิบัติเป็นกิจวัตรเพื่อความเป็นสิริมงคลของตนและใช้ปฏิบัติเพื่อให้เทพเจ้าลดบันดาลให้ความปรารถนาของตนสำเร็จดังประสงค์

²¹ สุนทร ฌ รังษี, ปรัชญาอินเดีย: ประวัติและลัทธิ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2530), หน้า 12.

²² S.N. Dasgupta, Hindu Mysticism (Delhi: Motilal Banarsidass, 1976), p. 6.

การบูชาเทพเจ้ากระทำโดยการนำเอาสิ่งที่ใช้บูชา เช่น เนื้อสัตว์ ขนมนมเนย ใส่เข้าไปในกองไฟ โดยถือว่าไฟเป็นทูตของเทพเจ้า คิวไฟที่ลอยพุ่งสู่เบื้องบนถือกันว่าเป็นการสื่อสารให้เทพเจ้าได้รับทราบการกระทำของตน วิธีบูชาไฟเช่นนี้มีอยู่ในดินแดนอารยธรรมก่อนที่พวกอารยันจะอพยพเข้ามาหลักฐานทางโบราณคดีแสดงให้เห็นที่ทราบว่าพวกอารยันที่รุกรานเข้ามาตั้งรกรากอยู่ในอินเดียสมัยแรก ๆ นั้นนับถือและบูชาพระอาทิตย์ เมื่อเข้ามาพบชนพื้นเมืองบูชาและนับถือไฟก็เห็นว่าดวงไฟที่ยิ่งใหญ่นั้น คือ พระอาทิตย์ จึงควรรับถือพระอาทิตย์ซึ่งเป็นที่มาของไฟทั้งปวงในโลกมนุษย์ โดยวิธีนี้ทำให้ศาสนาของชนพื้นเมืองดั้งเดิมกับศาสนาของพวกอารยันที่อพยพเข้ามาอยู่ใหม่ผสมผสานเข้าด้วยกันจนกลายเป็นศาสนาและปรัชญาตามแนวคำสอนของคัมภีร์พระเวทในยุคต่อมา²³

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำความเชื่อของชาวฮินดูที่นับถือว่าพระอาทิตย์เป็นที่มาของไฟทั้งปวงมานำเสนอในฉากที่ท้าวทศุมัถเสนและเหล่าพราหมณ์ทำพิธีบูชาไฟ ซึ่งนอกจากจะบูชาพระอาทิตย์แล้วยังทำพิธีสวดบูชาโลกบาลทั้งสี่ทิศและเทพเจ้าที่สถิตทั่วทุกหนแห่งโลกบาลทั้งสี่ทิศตามลัทธิศาสนาของชาวอารยันนั้นมี พระอาทิตย์ (เจ้าแห่งไฟ) พระวรุณ (เจ้าแห่งน้ำหรือฝน) พระอินทร์ (ผู้บันดาลให้สิ่งทั้งปวงให้เป็นไปในโลก) และพระยม (ผู้ทำลายชีวิตมนุษย์และสัตว์)²⁴ แต่ในองก์ที่ 3 ตอนที่ 3 ทำให้ทราบว่าโลกบาลทั้งสี่ทิศตามความหมายของพระองค์นั้น ทรงหมายถึงพระอัคนี พระวรุณ พระอินทร์ และพระยม แต่อย่างไรก็ตาม พระอัคนีเป็นภาคหนึ่งของพระอาทิตย์ ดังจะเห็นได้จากบทสวดของท้าวทศุมัถเสนในองก์ที่ 2 ที่สวดบูชาพระอัคนีว่า

²³ สุนทร ฦ รั้งสี, เรื่องเดิม, หน้า 12-13.

²⁴ วิมลศิริ ร่วมสุข, ประวัติวรรณคดีสันสกฤตยุคพระเวท (กรุงเทพฯ: สหสยามพัฒนา, 2522), หน้า 3.

โอมอัคนีทรงเดช
ภาคสำแดงพิลาศ

คือสุริเยศร์ทรงแบ่ง
แก่ข้าบาทที่ใกล้²⁵

พิธีการบูชาไฟยังเป็นวิธีการหนึ่งที่ช่วยดับบันดาลให้
ตัวละครสมความปรารถนาในสิ่งที่ตนเองประสงค์ ท้าวอัศวดีเป็นกษัตริย์ที่ไว้
บุตรธิดาสืบสกุลซึ่งทำให้พระองค์โทมนัสยิ่ง เนื่องจากตามความเชื่อของชาว
ฮินดู เชื่อกันว่าผู้ชายชาวฮินดูจะต้องแต่งงานและให้กำเนิดบุตรธิดาโดยเฉพาะ
บุตรชาย เมื่อตายลงบุตรธิดาจะได้จัดการทำพิธีศพของตน เพื่อที่วิญญาณของตน
จะได้ไม่เร่ร่อน²⁶ เมื่อท้าวอัศวดีทรงชราภาพลงพระองค์ประสงค์จะมีพระ
บุตรบุตร ดังนั้น พระองค์จึงทรงบำเพ็ญตบะกระทำพิธีไฟวันละหมื่นครั้ง และ
ทรงสวดมนต์สรรเสริญพระนางสาวิตรีซึ่งเป็นพระมเหสีของพระพรหมเป็นเวลา
18 ปี พระองค์จึงสัมฤทธิ์ผล

เดิมดิฉันไว้บุตรจึงสุดโศก

สละโลกเข้าผนวชในไพศวี

กอบตะบะเสมอเปรออัคดี

สิบแปดปีจึงสมอารมณ์ปอง²⁷

ส่วนนางสาวิตรีก็ได้บำเพ็ญตบะตรีราตรระชุดงค์ด้วย
การอดอาหารเป็นเวลาสามวันสามคืนเมื่อนางตระหนักว่าใกล้จะถึงวันที่พระ
สัตยวานจะต้องสิ้นพระชนม์แล้ว นางจึงเพียรพยายามบำเพ็ญตบะเพื่อช่วยเหลือ
ชีวิตของพระสวามีให้รอดพ้นจากความตาย

อุส่าห์ป่มตะบะทรมาน

เพื่อเทวมหาศาลโปรดเกศี

อดอาหารมานานสามราตรี

ขอผลจงได้มีสมจิตเรา²⁸

²⁵ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 65.

²⁶ William J. Fielding, Strange Customs of Courtship and marriage (New York: Garden City Books, 1960), p. 158.

²⁷ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 39.

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58.

- การยึดมั่นในคำพูด

คำพูดของนางสาววิตรีที่ยืนยันความคิดว่าจะเลือก พระสตีชยานเป็นพระสวามีโดยใช้เหตุผลคัดค้านความคิดของท้าวอัศวบดีที่แนะนำ ให้นำนางเลือกพระสวามีใหม่เป็นคำพูดคมคายที่น่าประทับใจอย่างยิ่งและยังเป็น ประสิทธิภาพในการพูดได้ทุกยุคทุกสมัย พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง นำคำพูดอันเป็นเหตุเป็นผลนี้มาใช้โดยตรงตัวในองค์ที่ 1 ของบทละครร้อง

ลูกบาทศกต์กได้เพียงหนเดี้ยวไซร์	ทั้งบุตรเรียกให้ได้หนึ่งครั้ง
อนึ่งลั่นวาจาว่ายกให้	ก็ได้เพียงครั้งเดียวเป็นที่ตั้ง
สามอย่างนี้ทำได้เพียงหนึ่งครั้ง	ขอพระองค์จงฟังลูกจงดี ^{๒๐}

คำพูดนี้นับเป็นคำพูดเดียวที่พระองค์ทรงนำมาบรรจ ไว้โดยตรงตัวในบทละครร้องซึ่งคำพูดนี้แสดงให้เห็นแนวคิดที่มนุษย์ควรยึดมั่น ในคำพูดของตนและยังมีความสำคัญต่อเนื้อหาของเรื่องด้วย เนื่องจากเป็น คำพูดที่ตัดสินใจและส่งผลต่อชะตาชีวิตของนางสาววิตรี

แนวคิดเกี่ยวกับการยึดมั่นในคำพูดหรือสังกิริยานี้

เป็นคตินิยมในการดำเนินชีวิตอย่างหนึ่งของชาวฮินดู ซึ่งปรากฏในวรรณกรรม หลายเรื่อง เช่น เรื่องพระนล เมื่อโลกบาลทั้งสี่ให้พระนลมาบอกนางทมยันตี ว่าให้เลือกเทพเจ้าทั้งสองคือเป็นพระสวามี แต่นางปฏิเสธโดยบอกนางได้ ตัดสินใจเลือกพระนลมาเป็นคู่ครองแล้ว จึงมิยอมกลับคำพูด และเรื่องศกุนตลา หลังจากกฤษีทรวาสได้สาปแช่งนางศกุนตลาว่าให้ท้าวทฤษยันต์จำนางมิได้ นาง อนุสุชาได้ขอร้องไว้ พระกฤษีเห็นใจแต่กลับคำพูดมิได้ จึงแก้ให้ว่าเมื่อท้าวทฤษยันต์ เห็นแหวนก็จะจำนางได้ เป็นต้น นับได้ว่า แนวคิดนี้มีความสัมพันธ์กับการดำเนิน ชีวิตและเป็นความเชื่ออย่างหนึ่งของชาวฮินดู

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

- ความเชื่อว่าสตรีต้องมีสามี

เมื่อนางสาวตรีทรงเติบโตเป็นสาว ท้าวอัศวบดีตระหนักว่ายังไม่มีผู้ใดมาสู่ขอนางสาวตรีเลย ดังนั้นพระองค์จึงทรงอนุญาตให้นางสาวตรีเลือกหาพระสวามีได้ตามพระทัย ซึ่งเป็นธรรมเนียมของชาวฮินดูว่า ผู้หญิงสามารถเลือกหาสามีได้ เนื่องจากไม่มีสิ่งใดที่จะถูกติเตียนมากเท่ากับการมีลูกสาวที่ไม่ได้แต่งงานในวัยอันสมควร และครอบครัวนั้นจะทำให้พระเจ้าไม่พอใจอย่างยิ่ง³⁰ ชาวฮินดูถือว่าการแต่งงานเป็นหลักการดำเนินชีวิตอย่างหนึ่ง การมีครอบครัวนี้จะช่วยให้ชีวิตสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ดังนั้น เมื่อผู้หญิงถึงวัยอันควรจึงสามารถเลือกหาสามีได้ เช่น เรื่องพระนล นางทมยันตีสามารถเลือกพระสวามีได้ นางจึงเลือกพระนล เป็นต้น คำพูดของท้าวอัศวบดีที่ตรัสอนุญาตแก่นางสาวตรีในฉบับความเรียงมีใจความว่า

The father that doth not bestow his daughter
cometh by disgrace. And the husband that knoweth
not his wife in her season meeteth with disgrace.
And the son that doth not protect his mother when
her husband is dead, also suffereth disgrace.
Hearing these words of mine, do thou engage
thyself in search of a husband. Do thou act in
such a way that we may not be censured by the
gods!³¹

³⁰ William J. Fielding, op. cit., p. 159.

³¹ Krisnadvaipayana Vyasa, The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa, Vol. III (Vana Parva) trans. Kisari Mohan Ganguli. (New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers 1981, p. 571.

(บิดาที่มีอินขอมยกลูกสาวขอมล้อมเสียมเสียมศักดิ์ศรี สามีนี่มีรู้จักภรรยา
เมื่อถึงฤดูกาลขอมล้อมเสียมเสียมศักดิ์ศรี และบุตรที่ไม่ปกป้องมารดาเมื่อ
สามีนี่ของหล่อนตายแล้วขอมทุกขั้ทรมาณด้วยความล้อมศักดิ์เช่นกัน
เมื่อได้ฟังคำของพ่อแล้ว ลูกจึงตั้งใจหาพระสวามีเพื่อเราจะได้นิมนต์
ติเตียนจากเทพเจ้า)

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสรุป
เนื้อความของคำพูดนี้เมื่อทรงพระราชนิพนธ์ฉบับบทละครร้องไว้ว่า

อันธรรมเนียมเลือกชายไม่ชายหน้า

การที่อยู่เพนหมั้นนั้นจะพา

ให้ชนฉันทินทาพระบิดร³²

คำพูดนี้ได้เปลี่ยนไปให้พระนารทพรหมฤๅษีเป็นผู้กล่าว
แทนที่จะเป็นคำพูดของท้าวอศวัตติ์เช่นฉบับความเรียง ทั้งนี้คงเนื่องมาจากการ
ตัดแปลงจากความเรียงมาเป็นบทละคร พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ให้องค์ที่ 1
แสดงเนื้อหาเป็นภูมิหลังของเรื่องโดยให้ตัวละครสำคัญ 3 ตัวเป็นผู้แถลงและ
ดำเนินเรื่อง ได้แก่ ท้าวอศวัตติ์ พระนารทพรหมฤๅษี และนางสาววิตรี และเพื่อ
จะเพิ่มน้ำหนักให้แก่คำพูดนี้ พระองค์จึงทรงเปลี่ยนแปลงให้พระนารทพรหมฤๅษี
เป็นผู้กล่าวเพราะการพูดคำคมเกี่ยวกับความเชื่อหรือธรรมเนียมปฏิบัติโดยผู้สูง
คุณวุฒิ เช่น พราหมณ์ หรือฤๅษี เป็นการสร้างความเชื่อถือให้แก่ผู้ฟังมากยิ่งขึ้น

- ธรรมเนียมเป็นสิ่งประเสริฐที่สุด

บทขับร้องโต้ตอบระหว่างนางสาววิตรีกับพระยงมณี

เนื้อหาแสดงถึงธรรมเนียมเป็นสิ่งที่ดีเลิศกว่าสิ่งทั้งปวง ผู้ประพฤติธรรมย่อมมีความ
เมตตาและเป็นที่ยกย่องสรรเสริญทั้งหลาย ดังนั้น คนทั้งหลายจึงนิยมคบกับผู้
ประพฤติธรรม ซึ่งสะท้อนให้เห็นแนวคิดที่ว่า ธรรมเนียมเป็นสิ่งประเสริฐที่สุด

³² พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 48.

ในบทละครเรื่อง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า

เจ้าอยู่หัวทรงสรุปถ้อยคำจากฉบับความเรียงเนื่องจากข้อจำกัดในการประพันธ์ร้อยกรองถ้าให้คำพูดที่นางสาววิตรียกขึ้นมากล่าวโน้มน้าวใจพระขมยี่ดียวเช่นในฉบับความเรียงจะเป็นอุปสรรคต่อการขับร้องของนักแสดง รวมทั้งยังทำให้ผู้ชมเบื่อหน่ายด้วย ในการสรุปความมาเรียบเรียง พระองค์ทรงสรุปเอาใจความสำคัญของคำพูดแต่ละประการ ตัวอย่างเช่น คำพูดประการแรกในฉบับความเรียงนางสาววิตรีกล่าวถึงสิ่งที่เรียกว่ากุศลธรรมโดยแท้ คือ ความรอบรู้ เพราะฉะนั้นธรรมจึงเป็นสิ่งที่ล้ำเลิศกว่าสิ่งทั้งปวง มิใช่การยังชีพทั้ง 4 สถาน ได้แก่ พรหมจรรย์ (ไม่มีผิวมีเมียและเล่าเรียน), ปริศฺรม (การครองเรือน และมีครอบครัว), วานปรุสฺถย์ (ออกไปอยู่ป่า), และสัณฺหุสาส (สละโลก) ส่วนในบทละครเรื่องพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่า

อันผู้ใดใฝ่ธรรมเป็นเนืองนิตย์	และรู้จักข่มจิตไม่ย่อหย่อน
ปฏิบัติพร้อมพรึงตั้งครูสอน	คงไม่ต้องอนาทรและร้อนใจ
ปราศผู้สรรเสริญว่าธรรมเป็นล้ำเลิศ	สุดประเสริฐกว่าทรัพย์ทั้งน้อยใหญ่
ธรรมคุ้มผู้ประพฤติเป็นธรรมไซ้	คงต้องได้ผลงามตามตำรา ³³

จะเห็นได้ว่า ในบทละครเรื่อง พระองค์ทรงตัดเรื่องการยังชีพทั้ง 4 สถานออก ซึ่งเป็นแนวคิดตามปรัชญาฮินดู และทรงเพิ่มเนื้อความเกี่ยวกับธรรมย่อมคุ้มครองผู้ประพฤติธรรมเข้ามา นับเป็นวิธีการหนึ่งที่พระองค์ทรงใช้ในการพระราชนิพนธ์บทละคร

การเพิ่มเนื้อความเกี่ยวกับธรรมย่อมคุ้มครองผู้ประพฤติธรรมนี้ อาจเนื่องมาจากพระราชนิมส่วนพระองค์ที่ทรงสนพระทัยในการประพฤติธรรม ดังจะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์ที่เกี่ยวกับธรรมซึ่งมีอยู่หลายเรื่อง เช่น ธรรมาธรรมะสงคราม, ความดีมีไชย, มงคลสูตรคำฉันท์ และธรรมะมีชัย เป็นต้น ซึ่งเรื่องเหล่านี้ล้วนชี้ให้เห็นว่าธรรมเป็นสิ่งที่ประเสริฐที่สุด

³³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

- สิ่งต่าง ๆ ในโลกล้วนไม่เที่ยงแท้

แนวคิดอีกประการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาเรียบเรียงใหม่ คือ แนวคิดที่ว่าทุกสิ่งต่าง ๆ ในโลกนี้เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ ซึ่งในฉบับความเรียง ตอนที่ท้าวอศุขบดีได้เสด็จออกไปส่งตัวนางสาววิตรีที่อาศรมท้าวทศมัตเสน ท้าวทศมัตเสนได้ถามว่านางสาววิตรีจะทนความลำบากที่จะพำนักอาศัยในป่าได้หรือไม่ ท้าวอศุขบดีจึงทูลตอบว่านางสาววิตรีและตัวพระองค์เองตระหนักว่าความสุขและความทุกข์เป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ จึงมั่นใจได้ว่านางสาววิตรีจะสามารถทนความยากลำบากได้ แต่ในบทละครร้อยได้ตัดฉากนี้ออกทว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเก็บแนวคิดไว้ แต่ทรงเปลี่ยนให้นางสาววิตรีเป็นผู้กล่าวแก่พระสตีชวาน เมื่อพระสตีชวานยืนยันความรักที่มีต่อนาง

มิใช่คิดว่าพระองค์จะทรงหน่าย	ไม่นึกว่าภุชสาจะทรงหนี
แต่ว่าสิ่งน้อยใหญ่ในโลกนี้	เห็นอยู่ดีล้วนแต่อนิจจัง ³⁴

แนวคิดเรื่องสิ่งต่าง ๆ ในโลกล้วนไม่เที่ยงแท้³⁴ เป็นหลักความเชื่อที่ปรากฏในปรัชญาฮินดูและพุทธปรัชญา ทั้งศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธต่างก็ชี้ให้เห็นว่าไม่มีสิ่งใดในโลกนี้เที่ยงแท้ จึงควรแสวงหาทางหลุดพ้นอันเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ที่สุด และแนวคิดนี้ยังเป็นความเชื่อของคนไทยด้วย เป็นไปได้ว่าที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำแนวคิดนี้มาใส่ไว้ในพระราชนิพนธ์บทละครร้อยโดยทรงเปลี่ยนตัวผู้พูดนั้น เนื่องจากพระองค์ทรงเห็นว่า เป็นแนวคิดซึ่งเป็นคติทางศาสนาฮินดูที่พ้องกับพุทธปรัชญาจึงทรงนำเสนอเพื่อสอดแทรกความคิดให้แก่ผู้ชม ในฐานะที่พระองค์ทรงเป็นองค์อุปถัมภ์พระพุทธศาสนา

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

- คติเกี่ยวกับการปกครองประเทศ

เมื่อพิจารณาบทละครเรื่องสำริดรี พบว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้เพียงแต่จะนำเอาแนวคิดจากตำนานเรื่องสำริดรีมาใส่ในบทละครเท่านั้น พระองค์ยังทรงเสนอแนวคิดของพระองค์ลงในบทละครเรื่องนี้ด้วย

ในฐานะผู้ปกครองประเทศ พระองค์จึงทรงมีความจำเป็นที่ต้องรอบรู้ในหลักรัฐศาสตร์ พระองค์ได้ทรงนำหลักการปกครองมาเสนอเป็นแนวคิดผ่านบทสนทนาของตัวละคร พระนารถพรหมฤๅษีในองก์ที่ 1 ว่า

กษัตริย์ใดได้เข้าผู้จงรัก	หนึ่งเสนา่มีศักดิ์ฤทธิแรงหาญ
หนึ่งอมตย์ฉลาดในการงาน	หนึ่งขุนคลังชำนาญประมวลทรัพย์
ทั้งสามนี้เลิศดีควรทรงใช้	อนึ่งมีอริไทยผู้งามสรรพ
เปนชายาและบุตรจีนนับ	ว่าเป็นเครื่องประดับพระเดชา ³⁵

จากแนวคิดเกี่ยวกับการปกครองประเทศที่ปรากฏในเรื่องนี้เห็นได้ว่า เป็นปัจจัยพื้นฐานในด้านการบริหารประเทศ กล่าวคือ ด้านความมั่นคงของชาติควรมีกองทัพที่เก่งกล้า เข้มแข็งไว้ป้องกันประเทศชาติด้านการบริหารกิจการงานควรมีผู้เชี่ยวชาญจัดการงาน และด้านเศรษฐกิจการเงินควรมีการจัดการให้คล่องตัว เพื่อประชาชนจะได้ดำรงชีวิตได้อย่างราบรื่นนอกจากนี้ในการบริหารประเทศยังให้ความสำคัญแก่สตรี ซึ่งถือว่าเป็นหน้าตาของประเทศชาติ เป็นผู้เคียงข้างคอยช่วยเหลือบุรุษอีกด้วย

ในวรรณกรรมไทยหลายเรื่องได้แทรกแนวคิดเช่นนี้ไว้ เช่น รามเกียรติ์ พระร่วง ทนทานยกเอาทนทานบง เป็นต้น จึงกล่าวได้ว่าผู้แต่งใช้วรรณกรรมเป็นเครื่องมือถ่ายทอดแนวคิดเพื่อสั่งสอนผู้อ่านได้ทั้งทางตรงและทางอ้อม

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 38.

เรื่องสาวตรีในมหากาธะประกอบไปด้วยคุณค่าด้านแนวคิดต่าง ๆ ทั้งในด้านขนบธรรมเนียม ประเพณี ความเชื่อ และหลักปรัชญา ถึงแม้ว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้ทรงนำแนวคิดจากเรื่องสาวตรีในมหากาธะมาทั้งหมด แต่ทว่าบทละครเรื่องสาวตรีก็ได้สืบทอดคุณค่าทางด้านแนวคิด เนื่องจากพระองค์ทรงเสริมแนวคิดต่าง ๆ ลงไปทำให้เหมาะสมกับบริบททางสังคมไทย

3. ตัวละคร

หากพิจารณาเปรียบเทียบบทบาทตัวละครในบทละครเรื่องสาวตรี เห็นได้ว่า บทบาทนางเอก คือ นางสาวตรี มีบทบาทเด่นที่สุด โดยปรากฏตัวตั้งแต่ต้นเรื่องไปตลอดจนจบเรื่อง ดังจะสังเกตจากการตั้งชื่อเรื่องส่วนพระเอก คือ พระสัตยวาน จะมีบทบาทเพียงองค์ 2 กับองค์ 3 ตอน 1 และ 3 เท่านั้น และบทบาทของพระสัตยวานเป็นเพียงตัวสนับสนุนให้บทบาทของนางสาวตรีเด่นยิ่งขึ้น ซึ่งตามทฤษฎีการละครสันสกฤต พระเอกจะมีความสำคัญและบทบาทมากกว่านางเอก

ด้วยเหตุที่เนื้อเรื่องของเรื่องนี้ชี้ให้เห็นอำนาจแห่งความรักของภรรยาที่มีต่อสามี ดังนั้น บทบาทตัวละครที่เด่นจึงมาเน้นที่บทบาทของนางสาวตรี เพื่อชี้ให้เห็นว่า นางมีคุณสมบัติที่ดีและความรักของนางเป็นความรักที่ยิ่งใหญ่ ดังที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ให้ตัวละครอื่นในเรื่องกล่าวถึงนางสาวตรีว่า "นางเป็นยอดนางคราญในโลกนี้" ถึง 2 ครั้ง คือ ในบทขับร้องของอมตย์ผู้ใหญ่ กับพระนารทพรหมฤๅษี การกล่าวซ้ำเช่นนี้เป็นลักษณะของการเน้นย้ำจุดสำคัญหรือแนวคิดของเรื่อง (Motif) อย่างหนึ่ง

3.1 นางสาวตรี

นางสาวตรีเป็นสตรีในอุดมคติที่ดีเลิศ และน่าสรรเสริญอย่างยิ่งทั้งในด้านรูปสมบัติและคุณสมบัติ

ด้านรูปสมบัติ นางสาวตรีเป็นผู้หญิงที่งดงามราวกับพระ
ศรีหรือพระลักษมี อวตารลงมา

"ผิวพัศตร์ม่วงพรรณดั่งจันทร์รา ลักษณาราวพระศรีอวตาร"³⁶

ในฉบับความเรียงได้บรรยายถึงรูปลักษณะของนางสาวตรี
ไว้ว่า

...งามกอปรด้วย บั้นพระองค์เรียวและพระโสณีอวบ, และดู
ประดุจรูปอันหล่อด้วยทอง, ชนทั้งหลายต่างกล่าวว่า, "เราได้นางฟ้า
มาไว้ที่ขวหนอ," และเพราะเหตุที่หาผู้ใดจะทนศักดิ์ของนางนั้นมิได้,
จึงไม่มีผู้ใดได้เป็นภรรดาของนางผู้มีตาจุดดอกบัว, และผู้มีสง่ายัง"³⁷

ด้านคุณสมบัติ นางสาวตรีเป็นสตรีที่มีกิริยามารยาท
งดงามอ่อนหวาน พุดจาไพเราะ ประพฤติตนอยู่ในธรรม เมื่อพบพราหมณ์หรือ
ผู้ทรงศีลก็นอบน้อมแสดงความเคารพ เรียกได้ว่า นางมีคุณสมบัติของกุลสตรี
อย่างครบถ้วน และด้วยจริยาวัตรที่งดงามของนางนี้ นางจึงเป็นที่รักของผู้พบเห็น

บทบาทของนางสาวตรีในฐานะต่าง ๆ นั้น นางสาวสามารถ
ปฏิบัติตัวได้อย่างเหมาะสม นางเป็นธิดาที่กตัญญูของท้าวอัสวตตี นางปรนนิบัติ
รับใช้และห่วงใยท้าวทงมัตเสนกับนางไศพชาด้วยความสำนึกในหน้าที่บุตรสะใภ้
นางมอบความจงรักภักดีและความเสียสละแก่พระสัสถยานในฐานะภรรยา
อย่างไรก็ตาม คุณสมบัติที่ทำให้นางสาวตรีเด่นกว่าผู้หญิงอื่นก็คือ นางเป็นผู้หญิง
ที่เสียสละ ฉลาด และมีความมุ่งมั่นอย่างยิ่ง

ความเสียสละของนางสาวตรีเห็นได้จาก การที่นาง
ยอมละทิ้งความสุขสบายในพระราชวัง มาพำนักอยู่ท่ามกลางป่ากับครอบครัว
ของพระสวามี ซึ่งถูกชิงราชสมบัติไปจึงมาบำเพ็ญศีลอยู่กลางป่า และนางยัง
ปรนนิบัติรับใช้คนในครอบครัวของพระสวามีด้วยความตระหนกถึงหน้าที่บุตรสะใภ้

³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

เมื่อใกล้วันที่พระสตีชวานใกล้จะสิ้นพระชนม์ นางก็เสียสละและอดทนด้วยการอดอาหารถึง 3 คืน ซึ่งเป็นกรำบำเพ็ญตะที่เรียกว่า ตรีราตระชุดงค์ เพื่อช่วยชีวิตพระสวามี หลังจากนั้น นางได้ติดตามพระสตีชวานออกไปป่าทันทีโดยมิได้กินอาหารเลย เพราะนางต้องการจะดูแลพระสวามีอย่างใกล้ชิด

สตีชวาน น้องก็อดอมมาสามราตรี เห็นชรอยเทวีจะเหนื่อยอ่อน
อันลู่ทางกลางป่าพนาดร น้องจะจรล้าบากแสนยากนัก
สาวิตรี หม่อมฉันคงไม่เหนื่อยเมื่อขล้า ยามไปกับภรรยาผู้ทรงศักดิ์^{๓๘}

นอกจากนี้ เมื่อนางได้มีโอกาสขอพรจากพระยม พรประการแรกและประการที่สอง นางได้ขอให้แก่ท้าวทษุมตเสน แทนที่นางจะขอให้พระบิดาของนางก่อน เนื่องจาก นางคงเห็นว่า พระบิดาของพระสวามี เดือดร้อนมากกว่าพระบิดาของนาง ดังนั้น นางสาวิตรีจึงเป็นผู้หญิงที่เสียสละและอดทนอย่างยิ่ง

คุณสมบัติที่สำคัญอีกประการหนึ่งของนางสาวิตรีคือ ความฉลาดทั้งในด้านสติปัญญา และการใช้คำพูด นางสาวิตรีสามารถใช้สติปัญญาแก้ไขสถานการณ์ต่าง ๆ ให้ลุล่วงได้ด้วยดี ตัวอย่างเช่น ตอนที่นางขอติดตามพระสตีชวานไปป่า นางได้อ้อนวอนว่าจะขอไปเป็นเพื่อนด้วยความห่วงใย และเมื่อนางทูลขออนุญาตจากท้าวทษุมตเสนกับนางไศพษา นางได้ให้เหตุผลว่านางมีเคยออกนอกเขตอาศรมตลอดหนึ่งปีที่นางมาอยู่ นางจึงอยากจะไปชมป่าเป็นเพื่อนพระสวามี ทำให้ท้าวทษุมตเสนกับนางไศพษานุญาต ส่วนความฉลาดในด้านคำพูดนั้น นางสาวิตรีเป็นผู้หญิงที่พูดจาอ่อนหวานเป็นพื้นฐาน ซึ่งย่อมจะประทับใจแก่ผู้ฟังประกอบกับนางมีวาทศิลป์ในการพูด ทำให้นางบรรลุความประสงค์ได้ รวมทั้งนางยังพูดได้ถูกกาลเทศะ รู้จักเก็บความลับ เช่น ความลับเรื่องพระสตีชวานมีอายุสั้น เป็นต้น

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

เมื่อนางประสออุปสรรคต่าง ๆ นางได้ใช้สติปัญญาและ
วาทศิลป์อย่างชาญฉลาด เข้าช่วยในสถานการณ์ต่าง ๆ จนล่วงไปด้วยดี เช่น
ตอนที่ท้าวอศวัตต์ทัดทานมิให้นางอภิเษกสมรสกับพระสัตยวาน นางจึงใช้คำพูด
ยืนยันการตัดสินใจของนาง โดยชี้ให้เห็นว่ามนุษย์ควรซื้อสัตย์ต่อคำพูดของตน

โอ้อ่าพระบิดาบังเกิดเกล้า	ทรงเดชด่ารัสเช่นนั้นได้
ลูกบาทศกต์กได้เพียงหนเดี้ยวไซวี	ทั้งบุตรียกให้ได้หนึ่งครั้ง
อนึ่งลั่นวาจาว่ายกให้	ก็ได้เพียงครั้งเดียวเป็นที่ตั้ง
สามอย่างนี้ทำได้เพียงหนึ่งครั้ง	ขอพระองค์ทรงฟังลูกจงดี
ถึงเจ้าชายจะมีอายุสิ้น	หรือไร้พวงคุณธรรมเสื่อมศักดิ์ศรี
หม่อมฉันได้ปลงใจเลือกเธอนี้	ไม่ขอให้สามีอื่นมาครอง ^{๓๐}

คำพูดนี้ยังแสดงให้เห็นความมุ่งมั่นของนางสาวিতรี ซึ่งใน
ฉบับความเรียง นางสาวิตรียังได้กล่าวไว้ว่า

"...กระหม่อมฉันได้เลือกภรรดาของกระหม่อมฉันครั้งหนึ่ง
แล้ว. กระหม่อมฉันจะเลือกสองครั้งหาได้ไม่. เมื่อได้ตกลง
ข้อใดข้อหนึ่งในใจแล้ว, จึงแสดงออกมาด้วยถ้อยคำ. แล้วจึง
ลงมือทำด้วยกาย. ใจของกระหม่อมฉันเป็นตัวอย่างในข้อนี้."^{๔๐}

ความมุ่งมั่นที่ตั้งใจสิ่งใดก็จะต้องทำโดยไม่ย่อท้อต่อความ
ลำบากของนางสาวิตรีนี้เอง เป็นคุณสมบัติที่ช่วยให้ตัวนางและบุคคลรอบข้าง
ประสบความสุข ความมุ่งมั่นครั้งที่สำคัญที่สุดทำให้นางได้ชีวิตพระสวามีคืนมา
อย่างไรก็ตาม ความมุ่งมั่นของนางจะประสบผลสำเร็จมิได้ ถ้าหากว่านาง
ไม่มีคุณสมบัติอื่นมาประกอบ คือ ความเสียสละอดทน และความฉลาดทั้งในด้าน
สติปัญญา และการใช้คำพูด

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า 54-55.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า 8-9.

เมื่อใกล้ถึงกำหนดวันที่พระสัสดีขวานจะสิ้นพระชนม์ตามคำกล่าวของพระนารถพรหมฤๅษี นางสาวิตรีจึงมุ่งมั่นบำเพ็ญตบะ ครั้นพระสวามีจะออกไปหาอาหารและพื้ในป่า นางก็ขอติดตามไป จนกระทั่งพระสวามีสิ้นพระชนม์ นางได้ติดตามพระขมเพื่อทูลขอชีวิตพระสวามีอย่างมิย่อท้อ และด้วยสติปัญญาอันฉลาดรวมทั้งวาทศิลป์ที่น่าประทับใจ ทำให้นางประสบความสำเร็จ กล่าวคือ นางได้ใช้คำพูดสรรเสริญพระขมว่า พระขมเป็นผู้ที่ประพฤติอยู่ในธรรม การเป็นมิตรกับผู้ประพฤติธรรมเป็นสิ่งล้ำเลิศ เนื่องจากผู้ประพฤติธรรมย่อมเมตตาปราณีและเป็นที่พักพิงของคนทั้งหลาย

ถึงแม้ว่าพระขมจะเป็นเทพเจ้าที่เปี่ยมไปด้วยคุณธรรม และเป็นผู้รักษาความเที่ยงธรรมตามกฎหมาย จนได้นามว่า "ธรรมราชา" แต่ก็ต้องจำนนต่อวาทศิลป์ของนางสาวิตรี แสดงให้เห็นว่า นางสาวิตรีสามารถใช้วาทศิลป์ได้ตรงตามเป้าหมาย นางตระหนักดีว่าพระขมเป็นเทพเจ้าแห่งความเที่ยงธรรม ฉะนั้น หัวข้อสนทนาที่นางควรหยิบยกมาใช้จึงควรเป็นเรื่องธรรม และการพูดที่จะทำให้ผู้ฟังประทับใจได้ควรมีการเียนขอผู้ฟังบ้าง การสรรเสริญเียนขอผู้ฟังที่นางสาวิตรีใช้นั้นก็เป็นวิธีการที่แนบเนียน นางใช้การเปรียบเทียบโยงความคิดเพื่อให้ผู้ฟังคล้อยตาม เช่น

หม่อมฉันอยู่ใกล้องค์พระภรรดา
พระภรรดาตกลูกอยู่ในสภาพใด
อนึ่งใกล้พระองค์ผู้ทรงคุณ
การคบผู้ซื่อตรงทรงคุณธรรม
เสวะนากับผู้ประพฤติธรรม
หม่อมฉันชอบคบธรรมะจारी

จะเห็นจเห็น้อยเมื่อขล้าหามีได้
หม่อมฉันขออยู่ในสภาพนั้น
เป็นจอมบุญแท้จริงทุกสิ่งสรรพ
ย่อมมีผลอนันต์อันเลิศดี
คือคบมิตร์เลิดล้าและ เปนศร์
จึงสู้ล้าตามเสด็จมา⁴¹

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

ตามความเชื่อของชาวฮินดู การให้พรหรือการสาป
 แข่งมีผลต่อการดำเนินชีวิต เมื่อมีผู้ทำให้ทรงอิทธิฤทธิ์พอใจก็จะประทานพรให้
 ถ้าหากทำให้โกรธ ผู้ทรงอิทธิฤทธิ์ก็อาจจะสาปแช่ง เช่น พระอิศวรประทานพร
 ให้แก่รณพักตร์ (ชื่อเดิมของอินทรีชิต) ที่บำเพ็ญตบะถึงพระองค์ หรือฤษีทิวาส
 โกรธ นางศกุนตลาที่ไม่ออกมาต้อนรับจึงสาปแช่งให้ท้าวทฤษณันต์จำนางไม่ได้
 เป็นต้น เมื่อนางสาววิตรีกล่าวถ้อยคำอันน่าพอใจ พระยมจึงประทานพรให้นาง

ในการขอพรจากพระยมนั้น นางสาววิตรีก็ใช้ความฉลาด
 โดยพรสามประการแรก นางขอให้คนรอบข้างคือ ท้าวทฤษณันต์เสนกับท้าวอัศวบดี
 ก่อน ส่วนพรประการที่สี่ นางขอให้ตัวเองมีโอรสถึงร้อยคน ซึ่งพรประการนี้
 จะไม่สัมฤทธิ์ผล ถ้าหากนางไม่มีพระสวามี ซึ่งเป็นจุดพลิกเรื่อง ดังนั้น ในพร
 ประการสุดท้าย เมื่อพระยมอนุญาตให้ขอพรที่ประเสริฐที่สุด นางจึงทูลขอชีวิต
 พระสวามีคืน

อ้าพระผู้ประสาทศรีสวัสดิ์

ไทนเลยจะสมถวิลจินตนา

ฉนั้นจึงจำต้องขอประทาน

ตำรงพระวาทที่ลิ้นไว้

พรพิพัฒน์ประทานแก่คู่ข้า

แม้ไร้พระภรรดาผู้ซาใจ

ชีวิตพระสัตยวานคืนขึ้นใหม่

สมที่ไท่เปนธรรมราชา^{๔๒}

เห็นได้ว่า นางสาววิตรีสามารถพูดได้ตรงตามเป้าหมาย
 นางสามารถจับลักษณะที่เที่ยงธรรมของพระยมมาใช้ประโยชน์ได้ จึงทำให้นาง
 ประสบความสำเร็จในการพูดครั้งสำคัญของนาง

นับได้ว่า นางสาววิตรีเป็นสตรีที่แสนประเสริฐสมควรแก่
 การยกย่องว่า "นางเปนยอดนงคราญในโลกนี้" อย่างยิ่ง

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า 91.

3.2 พระสัตยวาน

ส่วนบทบาทของพระสัตยวานนั้น ถึงแม้จะเป็นตัวละครสำคัญตัวหนึ่ง แต่บทบาทก็ยังเป็นรองนางสาววิตรี เป็นเพียงตัวละครที่ช่วยเสริมให้เห็นคุณสมบัติของนางสาววิตรีเด่นชัดยิ่งขึ้น

พระสัตยวานเป็นบุรุษที่งดงามทั้งรูปโฉม และคุณธรรม เช่นเดียวกับนางสาววิตรี ดังที่พระนารทพรหมฤๅษีได้กล่าวว่า

พระกุมารอวยทานตามสามารถ	ดำรงสัตยวาททุกสมัย
อนึ่ง เชนเคารพและรักใคร่	บรรดาพราหมณ์ผู้ใหญ่ผู้ครุบา
เห็นถนัดชั้ดองค์ทรงราศี	ประดุจท้าวยะชาติแสนสง่า
พักตร์ก็ผ่องเพียงแซแลต้องตา	รูปโฉมเพียงเทพอัศวิน
รู้จักช่่มกิเลสในสันดาน	ทั้งกล้าหาญสุจริตนิจจะศีล
ชื่อต่อมิตรจิตสอาดปราศมลทิน	น้ำใจจิณต์แต่ชอบกอบขันตี ⁴³

ถึงแม้พระสัตยวานจะโชคร้ายมีอายุสั้น แต่ก็โชคดีที่มีชายาที่จงรักภักดี และสามารถช่วยเหลือพระสวามีจนกลับฟื้นคืนชีวิตได้อีก และด้วยรูปโฉมอันงดงามตลอดจนคุณธรรมอันสูงส่ง พระสัตยวานกับนางสาววิตรีจึงเป็นคู่ครองที่เหมาะสมอย่างยิ่ง นอกจากนางสาววิตรีจะจงรักภักดีต่อพระสัตยวานแล้ว พระสัตยวานยังปฏิบัติตนเป็นพระสวามีที่ดีแสดงความรักความห่วงใยต่อนาง เช่น เมื่อนางสาววิตรีบำเพ็ญตบะเสร็จ พระสัตยวานได้จัดเตรียมอาหารมาให้ และเมื่อนางจะติดตามไปป่า พระองค์ก็แสดงความห่วงใยในสวัสดิภาพของนาง เป็นต้น

สาววิตรี	หม่อมฉันคงไม่เหนื่อยเมื่อขี้ล่า	ยามไปกับภรรยาผู้ทรงศักดิ์
สัตยวาน	วิถีไพรไม่ปลอดภัยนะขออดรัก	เพราะมันมักมีหนามตามมรรคา
	อีกทั้งมีเสือสิงห์สมิงไพร	เกียงเดรไขว่

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

สาวตรี

คงไม่ทำร้ายข้า

เพราะคงเกรงพระองค์ทรงฤทธา

สัตยวาน

พี่เป็นห่วงแก้วตา

สาวตรี

อย่างห่วงเลย!⁴⁴

ด้วยเหตุที่พระสัตยวานเป็นผู้ที่ทรงคุณธรรม เมื่อพระองค์
สิ้นพระชนม์ลง พระยมจึงมารับดวงวิญญาณด้วยตนเอง แทนที่จะให้ทูตพาไปการ
ที่พระองค์ทรงเป็นผู้ที่ทรงคุณธรรมและจริยาวัตรอันงดงามนี้ บทบาทของพระ
สัตยวานจึงช่วยเสริมให้บทบาทของนางสาวตรีมีคุณค่าและเด่นชัดยิ่งขึ้น อาจ
กล่าวได้ว่า คู่พระคู่นางระหว่างพระสัตยวานกับนางสาวตรีนี้เป็นคู่ครองในอุดม
คติอันน่าสรรเสริญอย่างยิ่ง

4. บทสนทนาและการใช้ถ้อยคำ

4.1 บทสนทนา

บทสนทนามีความสำคัญอย่างยิ่งในวรรณกรรมบทละคร บทสนทนาของตัวละครจะช่วยให้การดำเนินเรื่องเคลื่อนไปข้างหน้า เผยให้เห็นเหตุการณ์และการกระทำที่ดำเนินไปสู่จุดจบ อย่างไรก็ตาม บทสนทนายังอาจปฎิบัติหลังของเรื่องเพื่อสื่อสารให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวก่อนที่จะเกิดเหตุการณ์ในละครได้ บทสนทนายังมีหน้าที่ให้ข้อมูลด้านข้อเท็จจริงหรืออารมณ์บอกบรรยากาศของเรื่อง ทำให้เกิดความขัดแย้งในเรื่อง และเผยให้เห็นลักษณะนิสัยและบุคลิกของตัวละคร นอกจากนี้ บทสนทนายังช่วยให้ผู้อ่านสามารถจินตนาการถึงการกระทำของตัวละครได้ เช่น บทสนทนาที่นางสาวตรีบอกให้พระสัตยวานเก็บมะม่วงประทาน ผู้อ่านสามารถนึกภาพของคู่รักที่แสดงความรักต่อกัน มองเห็นภาพที่พระสัตยวานเก็บมะม่วงมาให้นาง เป็นต้น

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้บท
สนทนาให้มีประโยชน์ในบทละครเรื่องสาวิตรี ดังนี้

4.1.1 เพื่อแนะนำตัวละคร

ฉากเปิดเรื่องในองก์ที่ 1 บทขับร้องหมู่ของ
เหล่าข้าราชการทำให้ผู้อ่านทราบถึงฐานะของตัวละครทั้งสองที่ปรากฏอยู่
เบื้องต้นว่าเป็นพระราชากับพระฤๅษี และการที่ได้เข้าเฝ้าตัวละครทั้งสองทำให้
เหล่าข้าราชการรู้สึกพิศมัยยิ่ง เนื่องจากการพบปะกันระหว่างตัวละคร
ทั้งสองนี้มิได้เกิดขึ้นบ่อย ความศรัทธาของเหล่าข้าราชการจึงยิ่งเพิ่มพูนขึ้น

วันนี้เราได้เห็นเป็นขวัญตา	ทั้งราชาและมุนินทร์ปิ่นสวรรค์
ได้ชมบุญสองศรีนี้พร้อมกัน	นาน ๆ วันจะประสพพบเช่นนี้
เหมือนได้เฝ้าหริราชพิลาศเดช	พร้อมบรมพรหมเมศร์เฉลิมศรี
เป็นบุญตาของข้าฝาสูลี	และเพิ่มพูนภักดีเพิ่มศรัทธา ⁴⁵

ในองก์ที่ 3 ตอนที่ 1 เมื่อพระสัตยวานสิ้น
พระชนม์ พระยมได้ปรากฏกายขึ้น นางสาวตรีจึงทูลถามว่าเป็นเทพองค์ใด
พระยมจึงได้แนะนำตัวเองว่าเป็น พระยม ผู้จะมานำวิญญาณของพระสัตยวานไป
สู่ปรภพ

ตัวเรานี้คือพระยมราช	ผู้ทรงฤทธิอำนาจอย่างเต็มที่
อันพระสัตยวานกุมารนี้	หมดอายุถึงที่ต้องวายปราณ
เหตุนี้ตัวเราเอาบังมา	เพื่อมัดเชือกและคร่าหูลู่สถาน
อย่าเสียวใจมากไปไม่เข้าการ	ไซ้ว่าสัตยวานจะคืนชนม์ ⁴⁶

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 37.

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 79-80.

จะเห็นได้ว่า บทสนทนาแจ้งข้อเท็จจริงให้ผู้อ่านทราบเกี่ยวกับตัวละครเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจว่าตัวละครตัวนี้คือใคร

4.1.2 เพื่อแสดงลักษณะของตัวละคร

บทสนทนาสามารถทำให้เห็นลักษณะนิสัยและรูปร่างหน้าตาของตัวละครได้ ซึ่งอาจทราบได้จากคำพูดของตัวละครตัวนั้นเอง เช่น คำพูดของนางสาววิตรีที่ยืนยันจะเลือกพระสัสถยานเป็นพระสวามี แม้พระสัสถยานจะมีอายุสั้นก็ตาม คำพูดนี้ทำให้เห็นว่านางสาววิตรีเป็นผู้หญิงที่ยึดมั่นในสัจวาจา เป็นต้น นอกจากนี้ยังอาจทราบได้จากคำพูดของตัวละครอื่นที่กล่าวถึงตัวละครนั้น ๆ ดังเช่น คำพูดของพระนารทพรหมฤๅษีทำให้ทราบทั้งรูปโฉมอันงดงาม และอุปนิสัยที่ทรงธรรมของนางสาววิตรี

รูปได้เคยฟังข่าวเขาเล่าลือ	ระบือกระทั่งสรวงสวรรค์
ว่านวลนางสาววิตรีนารีน	ยากจะหาใครทันในแดนดิน
งามรูปงามยศงดงามศรี	อีกทั้งมีมรรยาทงามหมดสิ้น
ธรรมสฤษิตจิตใจไว้ราคะ	เปนนารินเลิศล้วนอันควรชม ⁴⁷

จากบทสนทนาที่แสดงลักษณะของตัวละครโดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านลักษณะนิสัย ในบางครั้งอาจทำให้ผู้อ่านหรือผู้ชมเห็นถึงความคิดเห็นของผู้แต่งที่มีต่อตัวละครตัวนั้น ซึ่งต้องการสื่อให้ผู้อ่านทราบ ถ้าหากว่าผู้แต่งใช้ให้ตัวละครพูดข้อความที่แสดงลักษณะนั้นซ้ำ ๆ อาจกล่าวได้ว่า ผู้แต่งใช้บทสนทนาเป็นกระบอกเสียงของตน ดังจะเห็นได้จากคำพูดของอมมาตย์ผู้ใหญ่ และคำพูดของพระนารทพรหมฤๅษีในองก์ที่ 1 ซึ่งชี้ให้เห็นว่านางสาววิตรีเป็นสตรีที่ประเสริฐที่สุดในโลก ("นางเป็นยอดนงคราญในโลกนี้") การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ให้พระนารทพรหมฤๅษีกับอมมาตย์ผู้ใหญ่พูดซ้ำกันเช่นนี้จึงอาจชี้ให้เห็นพระราชวินิจฉัยส่วนพระองค์ว่า นางสาววิตรีเป็นสตรีที่ประเสริฐที่สุดในโลกนี้

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

4.1.3 เพื่อดำเนินเรื่อง

หน้าที่ที่สำคัญของบทสนทนาคือช่วยเคลื่อนให้

เรื่องดำเนินไปข้างหน้าสู่ความขัดแย้งจนมาถึงจุดคลี่คลายเรื่อง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้บทสนทนาในการเจรจาโต้ตอบและรำพันความในใจของตัวละครเพื่อเนื้อเรื่องดำเนินไปสู่จุดใดจุดหนึ่งของเรื่อง ตัวอย่างเช่น บทสนทนาโต้ตอบระหว่างท้าวอัศวบดี พระนารทพรหมฤๅษีและนางสาววิตรีในประเด็นที่เกี่ยวกับการเลือกพระสัสถยานเป็นพระสวามี บทสนทนาที่นางสาววิตรีตัดสินใจเลือกพระสัสถยานโดยมิยอมเปลี่ยนแปลงไม่ว่าสิ่งใดจะเกิดขึ้น ทำให้บรรยากาศของเรื่องดำเนินเข้าสู่เค้าแห่งจุดขัดแย้ง และหลังจากที่นางสาววิตรีได้อภิเษกสมรสกับพระสัสถยานจนครบกำหนดหนึ่งปี นางสาววิตรีได้รำพันความในใจออกมา บทเจรจารำพันความในใจนี้แสดงให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างนางสาววิตรีกับอำนาจเหนือธรรมชาติ นับว่าบรรยากาศของเรื่องดำเนินเข้าสู่จุดขัดแย้งแล้ว เป็นต้น บทสนทนาของตัวละครยังปฐมหลังของเรื่องให้ผู้อ่านเข้าใจอีกด้วย เช่น คำพูดของท้าวอัศวบดีที่เล่าเกี่ยวกับกำเนิดของนางสาววิตรีหรือคำพูดของนางสาววิตรีที่เล่าเรื่องราวของพระสัสถยาน เป็นต้น นอกจากนี้พระองค์ยังทรงใช้บทสนทนาในการอำนวยการตอนท้ายของทุกองค์ ซึ่งนับได้ว่าเป็นการใช้บทสนทนาเพื่อเกริ่นเรื่องว่าจะจบลงด้วยความสุข

อนึ่ง บทสนทนาของตัวละครยังทำให้เกิดการกระทำของตัวละคร เช่น เมื่อพระยมตรัสแก่นางสาววิตรีว่าจะปล่อยชีวิตของพระสัสถยาน พระยมจึงปลดปล่อยออกจากตัวปราณของพระสัสถยาน

อันวาทของข้านี้ขึ้นยง และข้าคงกระทำเหมือนเช่นว่า!

(เปลื้องบ่วงจากตัวปราณ)

นี่เป็นไรเทวีศรีโสภา

เราขอคืนภรรยาให้ทราวม้วย^{๔๑}

มีข้อสังเกตเกี่ยวกับความเป็นไปได้ของบทสนทนาในการดำเนินเรื่องเรื่องสาววิตรี กล่าวคือ ในองค์ที่ 3 ตอนที่ 1 ขณะที่นางสาววิตรีเกิดความกังวลใจเกี่ยวกับชะตากรรมของพระสัสถยาน แต่ทว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแทรกบทสนทนาซึ่งแสดงการเกี่ยว

พาราสีระหว่างพระสัตยวานกับนางสาวิตรี และบทร่ำพันความงามของดอกไม้
เปรียบกับความงามของสตรีของนางสาวิตรี ถ้ามองในแง่ความเป็นจริงแล้ว
ผู้หญิงที่รู้ว่าสามีของตนกำลังจะหมดอายุขัย คงจะไม่มีอารมณ์ในการเกี้ยวหรือ
ชมธรรมชาติหากแต่คงจะเฝ้ามองดูสามีทุกขณะ อย่างไรก็ตาม พระองค์คงจะ
ทรงมีพระราชประสงค์ในการพระราชนิพนธ์บทสนทนาเหล่านี้แทรกเข้ามาเพื่อ
คั่นอารมณ์ของผู้อ่าน

4.2 การใช้ถ้อยคำ

การนำเอาละครมาพิจารณาในฐานะที่เป็นงานวรรณศิลป์
แขนงหนึ่งนั้น เป็นสิ่งที่กระทำกันอยู่เสมอทั้งในวงการของไทยและตะวันตกในกรอบ
ของวัฒนธรรมไทยนั้น วรรณศิลป์กับศิลปะการแสดงแยกออกจากกันไม่ได้^{4๐}
เนื่องจากบทละครนับเป็นวรรณกรรมประเภทหนึ่ง ฉะนั้นบทละครที่ดีจึงควรมี
การเลือกเฟ้นถ้อยคำมาใช้เพื่อสื่อสารความหมายไปยังผู้อ่านหรือผู้ชมอย่าง
แจ่มแจ้งและไพเราะ เพื่อให้ผู้เสพเข้าใจเนื้อหาและเข้าถึงอารมณ์ในละคร
เรื่องนั้น ๆ อันจะช่วยให้เกิดความเพลิดเพลินใจได้

ในการพิจารณาการใช้ถ้อยคำของบทละครเรื่อง เรื่อง
สาวิตรีสามารถพิจารณาได้จากเสียง จังหวะ และความหมาย ดังนี้

^{4๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า 92.

^{4๐} เจตนา นาควัชระ, "ละครเพลงสมัยใหม่: จุดบรรจบระหว่าง
ประเพณีไทยกับตะวันตก," ใน เพื่อความอยู่รอดของมนุษยศาสตร์: รวมบทความ
ทางวิชาการ (2525-2532) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2532), หน้า 511.

4.2.1 เสียง

ความไพเราะทางด้านเสียงของคำในบทละคร ร้องเรื่องนี้เกิดจากเสียงสัมผัส ทั้งสัมผัสอักษรและสัมผัสสระ ความคล้องจองของเสียงของคำที่สัมผัสกันนี้ทำให้ไพเราะรื่นหู ซึ่งในบทขับร้องบางบทจะปรากฏทั้งสัมผัสอักษรและสัมผัสสระภายในวรรคเดียวกัน ตัวอย่างเช่น

อันความรักเหมือนน้ำอัมฤต

ได้ดื่มแล้วชื่นจิตพิศวง

ระงับโรคโรคนุญขุนพะวง

เพราะรักรินย่นยงยั่วยวนใจ^{๕๐}

ในวรรคแรกของบาทแรกมีเสียงสัมผัสอักษร เสียง /อ/ ตรงคำว่า อัน กับ อัม เสียงสัมผัสสระที่คำว่า น้ำ กับ อัม วรรคที่สองมีเสียงสัมผัสอักษร เสียง /ด/ ที่คำว่า ได้ กับ ดื่ม เสียงสัมผัสสระที่คำว่า จิต กับ พิศ ส่วนในบาทที่สอง วรรคแรกมีเสียงสัมผัสอักษรเสียง /ส/ ที่คำว่า โรค กับ สุญ และเสียง /พ/ ที่คำว่า ขุน กับ พะ เสียงสัมผัสสระที่คำว่า โรค กับ โรคนุญ กับ ขุน และ ระ กับ พะ วรรคที่สองมีเสียงสัมผัสอักษรเสียง /ร/ ที่คำว่า รัก กับ ริน และเสียง /ย/ ที่คำว่า ย่น ยง ยั่ว ยวน และเสียงสัมผัสสระที่คำว่า ริน กับ ย่น เสียงสัมผัสที่คล้องจองทั้งด้านเสียงอักษรและเสียงสระภายในวรรคเดียวกันเช่นนี้ทำให้เกิดความไพเราะในด้านเสียงของคำ เนื่องจากฟังแล้วคล้องจองรื่นหู โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เสียงสัมผัสที่อยู่ติดกัน เช่น รัก กับ ริน ย่น กับ ยง เป็นต้น

4.2.2 จังหวะ

รูปแบบคำประพันธ์ที่ใช้ในบทละครร้องเรื่องสาวตรีเป็นร้อยกรองซึ่งมีลักษณะบังคับที่ทำให้เกิดจังหวะ ได้แก่ บท บาท และสัมผัส และลักษณะบังคับที่ทำให้เกิดจังหวะเช่นนี้ย่อมส่งผลต่อการเลือกใช้คำ เช่น คำประเภทฉันท บังคับครุฑ ในการประพันธ์ร้อยกรองประเภทฉันทจึงต้องเลือกคำที่มีเสียงหนัก เสียงเบามาใช้ให้ตรงกับฉันทลักษณ์ เป็นต้น

^{๕๐} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 61.

โดยส่วนใหญ่ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ฉันทลักษณ์ประเภทกลอนในการดำเนินเรื่อง เนื่องจากกลอนเป็นคำประพันธ์ที่ง่ายแก่การบรรจุเพลง กลอนแบ่งออกเป็น 4 พรรค แต่ละพรรคประกอบด้วยคำประมาณ 7-9 คำ ซึ่งส่วนมากนิยม 8 คำ จังหวะของคำในแต่ละวรรคที่มี 8 คำ จึงอาจแบ่งออกได้เป็น 3-2-3 นอกจากนี้ ในแต่ละวรรคยังบังคับส่งสัมผัสไปยังวรรคต่อไป ทำให้เกิดทั้งเสียงคล้องจองและจังหวะอีกด้วย

นอกจากคำประพันธ์ประเภทกลอนแล้ว มีบทขับร้องเพียง 3 เพลงที่พระองค์ทรงเปลี่ยนไปใช้ฉันทลักษณ์ประเภทอื่น ทำให้จังหวะของคำประพันธ์แตกต่างกันออกไป พระองค์ทรงใช้อินทริวิเชียรฉันท 11 ในบทสวดทำนองสรภัญญะของพวกพราหมณ์ ภาพยนตร์ 11 ในบทขับร้องของพระสตีชวาน นางสาวิตรี และลูกคู่ในองค์ที่ 3 ตอนที่ 3 และร้ายในบทสวดทำนองโองการแข่งน้ำของท้าวทนต์เสน ดังต่อไปนี้

อินทริวิเชียรฉันท 11

อ้าองค์พระทรงฤท

ธิมหิทธิเดชา

ส่องแสงสว่างมา

อภิรักษันรากร⁵¹

ภาพยนตร์ 11

สตีชวาน

ฟังข่าวในคราวนี้

ราววารโสรจสรงข้า

ผ่องใสในวิญญาน

ลูกคู่

ผ่องใสในวิญญาน

ข้าผู้น้อยพลอยชื่นบาน⁵²

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 103.

ร้าย

โอมพระสุรย์ศรีแก้ว	แผ้วผ่องพรรณราย
ฉายรัสมิ์จากฟ้า	ส่องจ้าจตุรทิศ
ทรงฤทธิเดชะ	ให้เทวะเทวัน
พลันระงับเข็ญชุก	ชนเป็นสุขทั่วหล้า
ข้าขอเชิญเสด็จ	เตรียมลงจากอัมพร
จรมาสู่เปลวเพลิง	อันเเกกิงในกุ่มท์
พูนเพิ่มสุขข้าไซริ์	อีกเพื่อข้าบาทได้
นอบน้อมพลี ^{๕๓}	

เห็นได้ว่า รูปแบบคำประพันธ์ร้อยกรองแต่ละประเภทมีลักษณะแตกต่างกันออกไป จำนวนคำจำนวนพยางค์ที่ใช้ในแต่ละบทแต่ละบาทของร้อยกรองต่างฉันทลักษณ์กันก็บังคับต่างกัน ทำให้จังหวะของคำเปลี่ยนไปรวมทั้งเสียงหนักเสียงเบาของคำ และความแตกต่างด้านจังหวะของคำซึ่งเกิดจากฉันทลักษณ์ที่เปลี่ยนไปนี้มีส่วนช่วยให้เกิดความไพเราะอีกด้วย

ในการแสดงละครตัวละครย่อมไม่เจรจาติดต่อกันไปเช่นการอ่าน แต่จะต้องมีจังหวะในการพูด มีช่วงหยุดเพื่อแสดงการกระทำหรือหยุดเพื่อแสดงปฏิกิริยาทางอารมณ์ต่อตัวละครอื่น ดังนั้น ถ้าผู้แต่งมิได้กำหนดช่วงหยุดไว้ในบทละคร ผู้อ่านจำเป็นต้องพิจารณาเองว่าบทสนทนาของตัวละครจะมีช่วงหยุดตรงไหน ช่วงหยุดนั้นจะยาวนานเท่าไร และต้องจินตนาการถึงผลแห่งการหยุดบทสนทนานี้ด้วย^{๕๔} กล่าวได้ว่า ผู้อ่านจำเป็นต้องแสดงบทบาทเป็นผู้กำกับการแสดงเองในขณะที่อ่านในบทละครหรือเรื่องสำนวนวีรกรรมจะเห็นช่วงหยุดระหว่างบทสนทนาได้ เช่น เมื่อนางสำนวนวีรกรรมอ่อนวอนขอติดตามพระสัตยวานเข้าไปในป่าด้วย

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า 64-65.

^{๕๔} Ronald Hayman, How to Read A Play (London: Eyre Methuen, 1977), p. 65.

สาวตรี ถ้ายังทรงเมตตาขอข้าจร
 ไปเพื่อนพระภุชชที่กลางไพร
 โปรดเถิดนะพระทูลกระหม่อมแก้ว
 เป็นครั้งที่สุดแล้ว ! (ร้องไห้)
 สัตยวาน (ปลอบสาวตรี) อย่าร้องไห้ !
 เอาเถิดแม่นางรามพี่ตามใจ
 อยากจะไปไม่ขัดกัตกาน^{๕๕}

ขณะที่นางสาวตรีอ่อนวอนพระสัตยวาน ความ
 รู้สึกภายในจิตใจของนางเกิดความเป็นห่วงพระสวามีอย่างยิ่ง ความคิดของนาง
 สับสนด้วยความขัดแย้งระหว่างตัวนางกับอำนาจเหนือธรรมชาติ การร้องไห้จึง
 เป็นปฏิกริยาที่นางแสดงออกมา ทำให้บทสนทนาต้องหยุดลง ส่วนพระสัตยวาน
 คงจะปลอบประโลมด้วยการจับมือหรือกอดหรือลูบหลังก่อนที่จะพูดปลอบไม่ให้
 ร้องไห้ เป็นต้น

นอกจากนี้ ถ้าพิจารณาความยาวของบทสนทนา
 ที่ตัวละครโต้ตอบกัน จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
 กำหนดให้เห็นถึงจังหวะในการพูดของตัวละครได้อีกด้วย เช่น บทสนทนา
 ระหว่างพระสัตยวานกับนางสาวตรี ตอนที่นางขอติดตามไปในป่า

สาวตรี หม่อมฉันคงไม่เหนื่อยเมื่อขล้า
 ยามไปกับภรรดาผู้ทรงศักดิ์
 สัตยวาน วิถีไพรไม่ปลอดนะขอตรึก
 เพราะมันมักมีหนามตามมรรคา
 อีกทั้งมีเสื่อสิ่งห่มมิงไพร
 เที่ยวเดิรไขว่

^{๕๕} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 70.

สาวตรี

คงไม่ทำร้ายข้า

เพราะคงเกรงพระองค์ทรงฤทธา

สัตยวาน

พี่เป็นห่วงแก้วตา

สาวตรี

อย่าห่วงเลย !^{๕๘}

เห็นได้ว่า พระองค์ทรงกำหนดให้นางสาวตรี

พูด 1 คำกลอน พระสัตยวานพูดตอบ 1 คำกลอน และเพิ่มอีกวรรคครึ่ง นางสาวตรีตอบไปวรรคครึ่ง พระสัตยวานพูดต่ออีกครึ่งวรรค นางสาวตรีจึงเสริมอีกครึ่งวรรค ลักษณะเช่นนี้ทำให้เห็นจังหวะในการโต้ตอบของตัวละคร อย่างไรก็ตามขณะที่ตัวละครทั้งสองกำลังโต้ตอบกัน คงจะมีช่วงหยุดเพื่อแสดงปฏิกริยา เช่น เมื่อพระสัตยวานพูดว่าในปามีสัตว์ร้าย นางสาวตรีคงจะหยุดคิดชั่วครู่เพื่อหาเหตุผลมาแย้ง แล้วจึงพูดว่า "คงไม่ทำร้ายข้า" แต่เมื่อพระสัตยวานพูดว่าเป็นห่วง นางสาวตรีอาจพูดสวนออกไปได้เลยว่า "อย่าห่วงเลย!" ซึ่งจังหวะของการพูดในการแสดงนั้นขึ้นอยู่กับจินตนาการและการตีความของผู้อ่านด้วย

ลักษณะการพระราชนิพนธ์บทสนทนาเช่นนี้

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะทรงได้รับอิทธิพลมาจากบทละครตะวันตก เช่น บทสนทนาในบทละครของเชคสเปียร์ ซึ่งประพันธ์เป็นร้อยกรองในวรรคหนึ่ง ๆ ของบทสนทนาอาจแบ่งให้ตัวละครพูดถึง 2 คน ได้ และจังหวะพูดที่ต้องมีช่วงหยุดนั้นขึ้นอยู่กับ การตีความของผู้แสดง ดังตัวอย่างในบทละครเรื่องโรเมโอและจูเลียต องก์ที่ 2 ฉากที่ 2 ขณะที่โรเมโอได้ลอบมาพบกับจูเลียตภายในสวนบ้านคาปูเล็ต

Juliet Romeo !

Romeo

My sweet ?

^{๕๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า 69.

4.2.3 ความหมาย

ด้านความหมายของถ้อยคำ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกสรรถ้อยคำมาใช้ได้ตรงตามความหมายที่ต้องการจะสื่อ ตลอดจนทรงใช้ถ้อยคำเปรียบเทียบทำให้เห็นภาพอย่างชัดเจน ซึ่งการใช้ภาพพจน์เปรียบเทียบนี้ บ้างก็นำมาจากเรื่องสาวตรีฉบับความเรียง เช่น การเปรียบเทียบรูปลักษณ์ของตัวละคร นางสาวตรีกับพระสัตยวาน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ภาพพจน์ที่พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นด้วยพระองค์เอง ก็มีปรากฏอยู่มาก ซึ่งช่วยให้เกิดภาพอย่างชัดเจน อีกทั้งยังมีความไพเราะด้วย

จากการศึกษาการใช้ถ้อยคำในบทละครเรื่อง เรื่องนี้พบว่าการใช้ภาพพจน์เพื่อเปรียบเทียบที่พระองค์ทรงใช้ในเรื่อง ได้แก่ อุปมา อุปลักษณ์ อติพจน์ และการอ้างถึง ซึ่งพระองค์ทรงใช้อุปมาบ่อยครั้งที่สุด

อุปมา (Simile) เป็นการเปรียบเทียบของสองสิ่งที่ไม่จำเป็นต้องนำมาเปรียบกันว่าเหมือนกัน โดยใช้คำเชื่อม เช่นคำว่า เหมือน ดุจ ดัง ดูราว กล ประหนึ่ง เพียง แจก ปาน ฯลฯ ตัวอย่างเช่น บทขับร้องโต้ตอบแสดงความรักระหว่างพระสัตยวานกับนางสาวตรี นางสาวตรีได้เปรียบผลมะม่วงที่สุกว่าสีเหลืองเหมือนหล่อด้วยทอง ซึ่งทำให้เห็นภาพว่าผลมะม่วงสุกจนมีสีเหลืองปลั่ง และชวนให้รู้สึกถึงความอร่อยของมะม่วงสุกผลนี้เป็นสิ่งมีค่า

ทอดพระเนตรนี้แน่ทุกกระหม่อม	ผลมะม่วงสุกอมติดันอยู่
ราวกับหล่อด้วยทองยิ่งมอดดู	นึกว่ารสคงชูขึ้นอุรา ^{๕๐}

^{๕๐} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, สาวตรีความเรียง และบทละครเรื่อง, หน้า 47.

หรือบทขับร้องของนางสาวตรีที่ขอพรให้ท้าว

ทงุมัดเสนมิเดชานุภาพเหมือนพระสุริยา เทพแห่งแสงสว่าง และพระอัคคีเทพแห่งไฟ ซึ่งเป็นเทพเจ้าที่ชาวฮินดูเชื่อว่ามีอิทธิฤทธิ์ สามารถให้คุณให้โทษแก่มนุษย์ได้

ขอประทานให้พระบิดุเรศ

พระเนตรกลับคืนดีมีสง่า

เพื่อพระองค์ได้ทรงพระเดชา

ประดุจพระสุริยาและอัคคี^{๘๐}

หรือบทขับร้องของพระนารถพรหมฤๅษีที่ชมรูป

โฉมของพระสัตยวานว่าสง่าเหมือนท้าวยะชาติ ซึ่งเป็นบรรพบุรุษของเหล่าวีรบุรุษในมหากาพย์มหาภารตะ และมีความงามเหมือนพระอัศวิน ซึ่งเป็นเทพที่ได้รับการยกย่องว่าเป็นเทพที่มีความงามอย่างยิ่งในบรรดาเทพบุตรของชาวฮินดู ทำให้เห็นภาพว่าพระสัตยวานมีความงามสง่าอย่างยิ่ง

เห็นถนัดชัดองค์ทรงราศี

ประดุจท้าวทะยาศิแลสนสง่า

พิภตรักก็ผ่องเพียงแสงแลต้องตา

รูปโฉมเพียงเทพอัศวิน^{๘๑}

อุปลักษณ์ (Metaphor) เป็นการเปรียบเทียบ

ของสองสิ่งว่าเป็นสิ่งเดียวกันหรือเท่ากันทุกประการ โดยใช้คำเชื่อมว่า เป็น, เท่า, คือ เป็นต้น ในบทละครเรื่องนางสาวตรี นางสาวตรีได้เปรียบพระบิดาของนางเป็นเสมือนพระพรหมซึ่งเป็นเทพเจ้าชั้นสูงองค์หนึ่งในศาสนาฮินดูแสดงถึงความเคารพนบของนางที่มีต่อพระบิดา

อันสมเด็จบิดุเรศเดชอุดม

ก็คือองค์พระพรหมของตู่ข้า

ข้อใดพระดำรัสตรัสสั่งมา

ก็คือทวะบัญชาต้องทำตาม^{๘๒}

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า 84.

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

หรือในบทขับร้องของพระสตีชวาน ที่ปลอบ
 ประโลมนางสาวิตรีว่า หากตนพรัดพรากจากนางไปก็เท่ากับฆ่าตัวเอง แสดงถึง
 ความรักที่พระสตีชวานมอบให้แก่นางสาวิตรีอย่างสุดหัวใจ

จอมขวัญ
 พี่หรือจะพรากจากแก้วตา

ยิ่งกว่าชีวันเสนาหา
 เท่ากับฆ่าตนเองให้บรลัษ^{๘๓}

หรือบทขับร้องของพระยมที่อวยพรแก่ท้าว
 ทูยมัดเสน นางไศพษา พระสตีชวานและนางสาวิตรีว่าให้ประพัตติตัวอยู่ในธรรม
 ปกครองบ้านเมืองอย่างสงบสุข เปรียบได้กับร่มโพธิ์ร่มไทรซึ่งให้ร่มเงาแก่ผู้พักพิง

ตัวเรายมราชประสาทพร
 ครอบครองไพร่ฟ้าผู้ข้าไท

ให้ทรงธรรมถาวรมิห่อนได้
 เปรนร่มโพธิ์ร่มไทรของปางชน^{๘๔}

อติพจน์ (Hyperbole) คือ การกล่าวเกิน
 ความจริงเพื่อเน้นความรู้สึกทำให้เห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น ในบทละครเรื่อง
 พระสตีชวานแสดงความรักที่มีต่อนางสาวิตรีอย่างซาบซึ้ง แม้ฟ้าดินจะถล่มทลาย
 ความรักที่มีต่อนางก็ยังมั่นคงอยู่ การเปรียบเทียบเกินจริงเช่นนี้ทำให้รู้สึก
 พระสตีชวานรักนางสาวิตรีมาก

อันความรักของพี่มีมากน้อย
 ถึงแม้ว่าฟ้าดินจะกินพัง

อยู่เพียงไรไม่ถอยนะร้อยซึ่ง
 พี่ก็ยังรักน้องผู้ต้องใจ^{๘๕}

หรือในบทขับร้องของพระนารทพรหมฤๅษีที่เล่า
 ถึงข่าวเกี่ยวกับรูปโฉมที่งดงามและคุณงามความดีของนางสาวิตรีว่า หากใคร
 เปรียบได้ยากจนเลื่องลือไปถึงสวรรค์

^{๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.

^{๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 105.

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

รูปได้เคยฟังข่าวเขาเล่าลือ
ว่านวลนางสาวิตรีนารีนั้น

ระบือกระทั่งสรวงสวรรค์
ยากจะหาใครทันในแดนดิน^{๖๖}

หรือตอนที่นางสาวิตรีทูลขอให้พระสัตยวานเก็บ
ผลมะม่วงให้ พระสัตยวานได้กล่าวแสดงความเต็มใจที่จะเก็บให้โดยเปรียบกับ
หัวใจซึ่งสามารถปลิดมอบให้แก่นางได้ อันแสดงถึงว่าพระสัตยวานรักนางมาก
แม้แต่หัวใจซึ่งเป็นอวัยวะสำคัญ หากขาดไปจะทำให้เสียชีวิตก็ยังสามารถมอบให้
นางผู้เป็นที่รักได้

สัตยวาน แต่ดวงจิตยังปลิดให้น้องได้ ปลิดมะม่วงจะเป็นไรยอดสงสาร
(ไปเก็บผลมะม่วง)

สาวิตรี ดวงหทัยทรงชัยโปรดประทาน ก็เป็นการตอบแทนแสนสุด^{๖๗}

ส่วนการอ้างอิง (Allusion) คือ การทำ
ความถึงเหตุการณ์ บุคคล รูปภาพ หรือวรรณกรรม ที่เป็นที่ยุึกกันดี เพื่อนำมา
เปรียบเทียบกับให้เห็นภาพอย่างชัดเจน

ในฐานะที่ทรงเป็นนักวรรณคดี พระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงนำชื่อตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์มาใส่ไว้ใน
บทร้องอ่านวชิรพรมุขใหญ่ตอนจบของเรื่อง เพื่อเปรียบเทียบกับเห็นความยิ่งใหญ่
ของตัวละคร

ทรงมีชัยชำนะอวิราช

ผู้บังอาจประทุษด้วยใจหาญ

อานภาพบาราบตีตรูพาล

ให้แรงรานเหมือนรามปราบปรัมยักษ์^{๖๘}

มีข้อสังเกตประการหนึ่ง คือ พระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวคงโปรดคำว่า "ราม" มาก ดังจะเห็นจากพระ

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า 42.

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า 106.

ปรมาภิไธยที่พระองค์มักจะทรงลงไว้ เช่นในพระบรมฉายาลักษณ์ที่พระราชทานแก่พระนางเจ้าสุวัทนาพระวรราชเทวี เป็นต้น และยังมีข้อสันนิษฐานจากข้อเขียนของ ม.ล.ปิ่น มาลากุล ว่าพระองค์โปรดคำว่า "ราม" ดังนี้

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวคงจะโปรดปรศุรามมาก จึงได้มีอนุสาวรีย์ปรศุรามที่ดุสิตธานี ถึง 2 แห่ง อาจเป็นเพราะว่าชื่อรามและเป็นพระนารายณ์อวตารปางที่หกก็ได้^{๕๐}

จึงอาจกล่าวได้ว่า การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำชื่อตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์มาอ้างถึงไว้ในเรื่องสาวিতรี เนื่องด้วยพระราชนิมิตส่วนพระองค์ ซึ่งช่วยให้เห็นภาพชัดเจนยิ่งขึ้น

การใช้ถ้อยคำเพื่อสื่อสารด้านความหมายโดยการใช้ภาพพจน์เปรียบเทียบบนนั้น นอกจากจะช่วยให้เกิดภาพแล้ว ยังก่อให้เกิดอารมณ์ร่วมไปกับบรรยากาศของเรื่องอีกด้วย ตัวอย่างเช่น บทขับร้องพรอดรำพันความรักระหว่างนางสาวิตรีกับพระสัตยวาน

<u>สัตยวาน</u>	อันความรักของพี่มีมากนัก	อยู่เพียงไรไม่ถอยนะร้อยซึ่ง
	ถึงแม้ว่าฟ้าดินจะกินพัง	พี่ก็ยังรักน้องผู้ต้องใจ
<u>สาวิตรี</u>	ทุกประเทศ เขตแดนวันแดนตรี	หาภรรดา เช่นนี้มีที่ไหน
	ตั้งแต่มาเป็นข้าพระบาทไซริ	หม่อมฉันได้รับสุขทุกคืนวัน
<u>สัตยวาน</u>	อันตัวพี่นี่เป็นเพียงชาวป่า	จึงแสนตื่นวิตาผู้เลอสร
<u>สาวิตรี</u>	บุญที่สร้างแต่ปางอดีตนั้น	ช่วยหม่อมฉันมาเป็นข้าพระองค์

^{๕๐} ม.ล.ปิ่น มาลากุล, งานละครของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าแผ่นดินสยาม (กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2518), หน้า 30.

สัตยวาน อันความรักเหมือนน้ำอัมฤต

สาวิตรี

ได้ดื่มแล้วชื่นจิตพิศวง

พร้อมกัน ระวังโรคโรคนิสฺสพพะวง

เพราะรักรั้นยั้งยั้งชวนใจ⁷⁰

การพรอดรำพันความรักระหว่างตัวละครทั้งสองตัวนี้ไม่ปรากฏเด่นชัดในฉบับความเรียง แต่ในบทละครร้อง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างสรรคืบทพรอดรำพันความรักให้เด่นชัดขึ้น เพื่อให้การดำเนินเรื่องน่าสนใจยิ่งขึ้น เนื่องจากผู้ชมเคยชินกับการแสดงความรักตามแบบละครสมัยก่อน การรับรู้ปฏิกิริยาทางอารมณ์ที่เกิดขึ้นจากการแสดงความรักของตัวละครนี้เรียกว่า ศฤงคารรส ซึ่งมีปรากฏในวรรณกรรมเรื่องต่าง ๆ ดังที่กุสุมา รัชมณี ได้อธิบายไว้ว่า

ศฤงคารรสเป็นปฏิกิริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ความรักของตัวละครเป็นรสที่เด่นที่สุดในวรรณคดีสันสกฤตประการหนึ่ง เพราะเกี่ยวกับความรัก (กามะ) เป็นเนื้อหาที่แสดงบุรุษารณะ (เป้าหมายของชีวิต) อีกประการหนึ่งเพราะเอื้อต่อการดำเนินเรื่องให้น่าสนใจ ชวนติดตาม กวีเกือบทุกคนโดยเฉพาะกวีผู้แต่งบทละครล้วนนิยมแสดงศฤงคารรสไว้ในงานของตน⁷¹

นอกจากนี้แล้ว ความดีเด่นเชิงวรรณศิลป์ด้านความหมายในบทละครร้องเรื่องนี้ก็อีกประการหนึ่ง อาจพิจารณาได้จาก บทชมโฉมของนางสาวิตรีและ

⁷⁰ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, เรื่องเดิม, หน้า 161-162.

⁷¹ กุสุมา รัชมณี, การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต (กรุงเทพฯ:มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2534), หน้า 102.

พระสัตยวาน ซึ่งแตกต่างไปจากประเพณีการชมโฉมแบบเก่า แม้ว่าจะนำลักษณะการชมโฉมมาจากต้นฉบับความเรียงภาษาอังกฤษก็ตาม

บทชมโฉมแต่เดิมมานิยมพิจารณาความงามจากรูปร่างหน้าตา โดยจะชมเป็นแห่ง ๆ เช่น ดวงตา จมูก ปาก คิ้ว เป็นต้น ในพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องศกุนตลา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาจากสันสกฤตผ่านทางฉบับภาษาอังกฤษเช่นเดียวกับเรื่องสาวีตรี แต่ทรงพระราชนิพนธ์บทชมโฉมนางศกุนตลาตามลักษณะเดิม

ดูสีผิวนวลล่องอ่อน	มลีซ้อนดูดำไปหมดสิ้น
สองเนตร้งามกว่ามฤคิน	นางนี้เปนนินโลกา
งามโอษฐ์ดั่งใบไม้อ่อน	งามกรดั่งลายเลขา
งามรูปเลอสรรรวิญฟ้า	งามยิ่งบุปผาแบ่งบาน ⁷²

ดวงมน จิตรจำนงค์ ได้อ้างคำวิจารณ์ของม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ ในการให้ความเห็นบทชมความงามนางศกุนตลาว่า "ไม่ได้มีสิ่งใหม่ทั้งในเชิงกลวิธี หรือเชิงปรัชญามาให้ผู้อ่านไทยมากนัก"⁷³ ถึงแม้การเปรียบเทียบความงามของนางศกุนตลาจะไพเราะและเห็นภาพพจน์อย่างชัดเจน แต่ก็เดินรอยตามชนบแบบเก่า อนึ่ง เนื้อหาในการเปรียบเทียบนี้ไม่มีปรากฏในศกุนตลาฉบับกาลิทาส มีเพียงการเปรียบเทียบศกุนตลากับดอกมะลิโดยนางอนุสุยาพี่เลี้ยงกล่าวไว้ในองค์ที่ 1 ว่า ศกุนตลาบอบบางราวมะลิแรกแย้มแต่ต้องมีภาระหน้าที่รตหน้าต้นไม้ม่าให้ดูเหมือนว่าฤกษ์กัณวะรักหมู่ไม้เหล่านั้นยิ่งกว่าธิดาของตน

⁷² พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ศกุนตลา (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 60.

⁷³ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, อ้างใน ดวงมน จิตรจำนงค์, หลังม่านวรรณศิลป์ (กรุงเทพฯ: เกษนวรรณ, 2528), หน้า 152.

ส่วนบทชมโฉมในบทละครร้องเรื่องสาวตรี แยกไปจากของเดิม กล่าวคือ จะมีได้เน้นการชมความงามเฉพาะที่ โดยพระองค์ทรงกล่าวรวม ๆ ไว้ และทรงเน้นให้เห็นถึงความงามทางจิตใจ หรือความประพฤติของตัวละคร นางสาวตรีและพระสัตยวาน นอกจากนี้ยังมีการเปรียบเทียบคุณสมบัติของพระสัตยวานในด้านศักดิ์ ปัญญา ความกล้าหาญ ความกรุณา และอื่น ๆ กับเทพเจ้าองค์ต่าง ๆ จึงอาจกล่าวได้ว่า พระองค์ทรงเน้นการชมความงามที่จิตใจและพฤติกรรมมากกว่า ทั้งนี้คงเนื่องมาจาก เนื้อหาของเรื่องที่ยุ่งแสดงให้เห็นว่าคุณงามความดีทำให้ฟ้าพื้นอุปสรรคต่าง ๆ ไปได้ ดังจะเห็นได้จากบทชมโฉมนางสาวตรีโดยพระนารทพรหมฤๅษีเป็นผู้กล่าวว่

ผิวพักตร์ผ่องพรรณดังจันทร์รา	ลักษณะาราวพระศรีอวตาร
กิริยามรรยาทพิลาสล้ำ	ทั้งวาจาถ้อยคำก็อ่อนหวาน
อีกทรงธรรมกำกับในสันดาน	เห็นเป็นยอดนงคราญในโลกนี้ ⁷⁴

หรือในบทชมโฉมพระสัตยวาน เช่น

พระกุมารอวยทานตามสามารถ	ดั่งรังสัตยวาทุกสมัย
อนึ่งเชอเคารพและรักใคร่	บรรดาพราหมณ์ผู้ใหญ่ผู้ครุบา
เห็นถนัดซัดองค์ทรงราศี	ประดุจท้าวชะชาติแสนสง่า
พักตร์ก็ผ่องเพียงแสงดังดวงตา	รูปโสภาเพียงเทพอัศวิน
รู้จักข่มกิเลสในสันดาน	ทั้งกล้าหาญสุจริตนิจจะคิด
ชื่อต่อมิตร์จิตสอาดปราศมลทิน	น้ำใจจืดแต่ช่อบกอบขันดี ⁷⁵

ลักษณะการชมโฉมเช่นนี้ ทำให้เห็นว่า นอกจากตัวละครจะมีรูปโฉมที่งดงามแล้ว ยังมีคุณสมบัติที่ประเสริฐอีกด้วย ซึ่งช่วยให้ผู้อ่านได้ทราบถึงลักษณะของตัวละครจากถ้อยคำที่ใช้ได้อย่างชัดเจน

⁷⁴ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, สาวตรีความเรียง และบทละครร้อง, หน้า 45.

⁷⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

5. ฉากและบรรยากาศ

ในการอ่านบทละคร ผู้อ่านสามารถทราบบรรยากาศของเรื่องได้จากบทสนทนาของตัวละคร นอกจากนี้แล้วยังทราบได้จากคำอธิบายประกอบการแสดงที่อธิบายถึงการใช้ฉาก การจัดแสง เป็นต้น

กฎเกณฑ์ทางการละครทั้งกรีกและสันสกฤตได้กำหนดให้เหตุการณ์ในเรื่องที่เกิดขึ้นดำเนินอยู่ในสถานที่เดียวซึ่งสัมพันธ์กับเอกภาพด้านเวลาแต่ในละครสันสกฤตยังได้แบ่งย่อยไว้ว่า "องค์หนึ่ง ๆ จะต้องกล่าวถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสถานที่เดียวและในเวลาเดียว ถ้าจะมีการเปลี่ยนแปลงสถานที่หรือเวลา จะต้องขึ้นองค์ใหม่"^{๗๐} ซึ่งละครตะวันตกในสมัยหลัง เช่น บทละครของเชคสเปียร์ของอังกฤษ หรือราชันของฝรั่งเศส จะมีลักษณะเอกภาพด้านสถานที่คล้ายกับข้อบังคับในละครสันสกฤตมากกว่าดำเนินตามกฎเกณฑ์ของสมัยกรีก

การแบ่งองค์แบ่งฉากในบทละครเรื่องส่าวิตรีมีความสัมพันธ์กับเหตุการณ์ สถานที่ และเวลาในเรื่อง ดังที่ได้กล่าวถึงเรื่องเหตุการณ์และเวลาไว้ในหัวข้อการดำเนินเรื่องแล้ว ส่วนสถานที่ในเรื่องส่าวิตรี จะเห็นได้ว่าเหตุการณ์ในเรื่องเกิดขึ้นในสถานที่ 4 แห่ง ได้แก่ ท้องพระโรงเมืองมัททรนครหน้าอาศรมของท้าวทขุมต์เสนในป่า กลางป่าโปร่ง และทางเดินในป่าทึบ สถานที่ทั้ง 4 แห่งนี้บรรจุอยู่ใน 3 องค์ กล่าวคือ องค์ที่ 1 เป็นฉากท้องพระโรงเมืองมัททรนคร เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในองค์ที่ 1 นี้คือการตัดสินใจเลือกพระสัตยวานเป็นพระสวามีของนางส่าวิตรี องค์ที่ 2 เป็นฉากหน้าอาศรมท้าวทขุมต์เสนในป่า นางส่าวิตรีกระทำทุกวิถีทางเพื่อช่วยเหลือชีวิตของพระสวามี เช่น การบำเพ็ญพรต การอ้อนวอนขอติดตามไปในป่า ระยะเวลาห่างจากองค์ที่ 1 เป็นเวลา 1 ปี องค์ที่ 3 แบ่งออกเป็น 3 ตอน ตอนที่ 1 และ 3 ใช้ฉากเดียวกันคือฉากกลางป่าโปร่ง ในตอนที่ 1 พระสัตยวานได้สิ้น

^{๗๐} นิยะดา สารีภักดิ์, "ความสัมพันธ์ระหว่างละครไทยและละครภารตะ", (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาไทย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2515), หน้า 199.

พระชนม์ลง ดังนั้น เมื่อพระสัตยวานฟื้นขึ้นจึงต้องกลับมาที่จากเดิม ส่วนตอนที่ 2 เป็นฉากที่นางสาววิตรีติดตามพระชมเพื่อทูลขอชีวิตคืน ระยะเวลาในองก์ที่ 2 และ 3 เป็นไปภายใน 1 วัน เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในองก์หนึ่ง ๆ เกิดขึ้นในสถานที่เดียว แม้ว่าในองก์ที่ 3 จะแบ่งสถานที่ออกเป็น 2 แห่ง แต่อาจนับได้ว่าเหตุการณ์เกิดขึ้นภายในป่าแห่งเดียวกัน กล่าวได้ว่า ภายในองก์หนึ่ง ๆ ของบทละครเรื่องเรื่องสาววิตรีมีเอกภาพด้านสถานที่ ซึ่งสัมพันธ์กับเหตุการณ์และเวลาในเรื่องทำให้เรื่องดำเนินไปอย่างสมเหตุสมผล

เมื่อพิจารณาด้านบรรยากาศของเรื่องจากองค์ประกอบเรื่องฉากแล้ว ฉากที่ใช้ในบทละครเรื่องสาววิตรีสามารถบอกบรรยากาศของเรื่องได้ หากเปรียบเทียบฉากท้องพระโรงในองก์ที่ 1 กับฉากอาศรมในองก์ที่ 2 ฉากท้องพระโรงทำให้ผู้อ่านเห็นถึงความหรูหราสะดักสบาย แต่ฉากอาศรมสร้างภาพที่เรียบง่ายให้แก่ความคิดของผู้อ่าน ทำให้ผู้อ่านเห็นถึงการสละความสุขทางโลกเพื่อความรักของนางสาววิตรี ส่วนฉากป่าทึบในองก์ที่ 3 ตอน 2 อันเป็นฉากที่นางสาววิตรีสนทนากับพระชมซึ่งเป็นเทพเจ้าแห่งความตาย การใช้ฉากป่าทึบทำให้เห็นพลังลึกลับแห่งอำนาจของเทพเจ้าซึ่งเป็นเรื่องเหนือธรรมชาติ นอกจากนี้หากพิจารณาแนวคิดของเรื่องสาววิตรีว่าเป็นความรักแบบอุทิศ การใช้ฉากที่ลึกลับเช่นป่าและฉากที่ห่างไกลจากสังคมไทย ทำให้เกิดบรรยากาศว่าเป็นเรื่องเหนือจริงอันสอดคล้องกับแนวคิดที่เป็นอุทิศ อนึ่ง องค์ประกอบทางศิลปะอื่น ๆ ที่ปรากฏในคำอธิบายประกอบการแสดง ได้แก่ แสงและเครื่องแต่งกายที่สอดคล้องกับเรื่อง เช่น เครื่องแต่งกายแบบพื้นทางซึ่งมีลักษณะชาวอินเดีย การใช้แสงแสดงเวลาพลบค่ำในป่าเป็นต้น มีส่วนช่วยให้ผู้อ่านทราบถึงบรรยากาศของเรื่องได้ด้วย

จากการศึกษาบทพระราชนิพนธ์ละครเรื่องสาววิตรีในฐานะวรรณกรรม เห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้เค้าโครงเรื่องเดิมตามมหาภารตะ เพียงแต่ดัดแปลงการดำเนินเรื่องโดยแบ่งออกเป็นองก์เป็นตอน สิ่งที่ปรากฏเด่นชัดคือ แนวคิดและตัวละคร พระองค์

ทรงนำแนวคิดที่สำคัญของเรื่องมาใส่ไว้ในบทละคร รวมทั้งยังทรงปรับแนวคิดจากเรื่องมาใช้และทรงนำเสนอแนวคิดส่วนพระองค์อีกด้วย ส่วนด้านตัวละคร พระองค์ยังทรงรักษาลักษณะนิสัยและบทบาทของตัวละครสำคัญไว้อย่างครบถ้วน

โดยแท้จริงแล้วบทละครเป็นงานสร้างสรรค์เพื่อใช้ในการแสดง มิใช่การอ่าน แต่ทว่าบทละครที่ดีย่อมสามารถนำมาอ่านได้เช่นเดียวกับวรรณคดี อย่างไรก็ตาม บทละครที่ดีก็มีจำเป็นต้องประสบความสำเร็จในการแสดง และบทละครที่ไร้คุณค่าในการอ่านอาจจะประสบความสำเร็จในการแสดงได้

ถ้าหากจะประเมินความสำเร็จของบทละครเรื่องเรื่องสาวিতรีกล่าวได้ว่า เป็นบทละครที่ทรงคุณค่าเรื่องหนึ่ง J.L. Styan กล่าวไว้ว่า "ละครเกิดขึ้นเพื่อเผยแพร่สู่สายตาผู้ชม ดังนั้น ถ้าสื่อความหมายที่ต้องการให้ผู้ชมรับรู้ได้อย่างแจ่มแจ้ง ละครนั้นก็จัดว่ามีคุณค่าและประสบผลสำเร็จในสิ่งคมนั้น เพราะผู้ชมเป็นผู้ตัดสิน"⁷⁷ เมื่อพิจารณาบทละครเรื่องสาวিতรี จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถ่ายทอดแนวคิดของเรื่องนี้ผ่านทางบทขับร้องของตัวละคร บรรยายภาพของเรื่อง ท่าทางการแสดง และท่วงทำนองดนตรีได้อย่างชัดเจน ผู้ชมรู้สึกซาบซึ้งไปกับบทบาทของนางสาวิตรีที่จงรักภักดีต่อพระสวามีอย่างหาที่เปรียบมิได้ นับได้ว่าพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องสาวิตรี เป็นนาฏกรรมอันทรงคุณค่าเรื่องหนึ่ง จนมีผู้กล่าวไว้ว่า "บทพระราชนิพนธ์แปลงจากรวมคดีสันสกฤตซึ่งคนที่รักวรรณคดีเห็นพ้องต้องกันโดยเกือบไม่มีผู้ใดคัดค้านเลยว่ามีคุณค่าดีเด่นเห็นจะได้แก่ สาวิตรี"⁷⁸

⁷⁷ J.L. Styan, Drama, Stage and Audience (London: Cambridge University Press, 1975), p. 239.

⁷⁸ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, วิเคราะห์วรรณคดีไทย (กรุงเทพฯ:มูลนิธิโครงการตำราสังคมสงเคราะห์และมนุษยศาสตร์, 2517), หน้า 109.